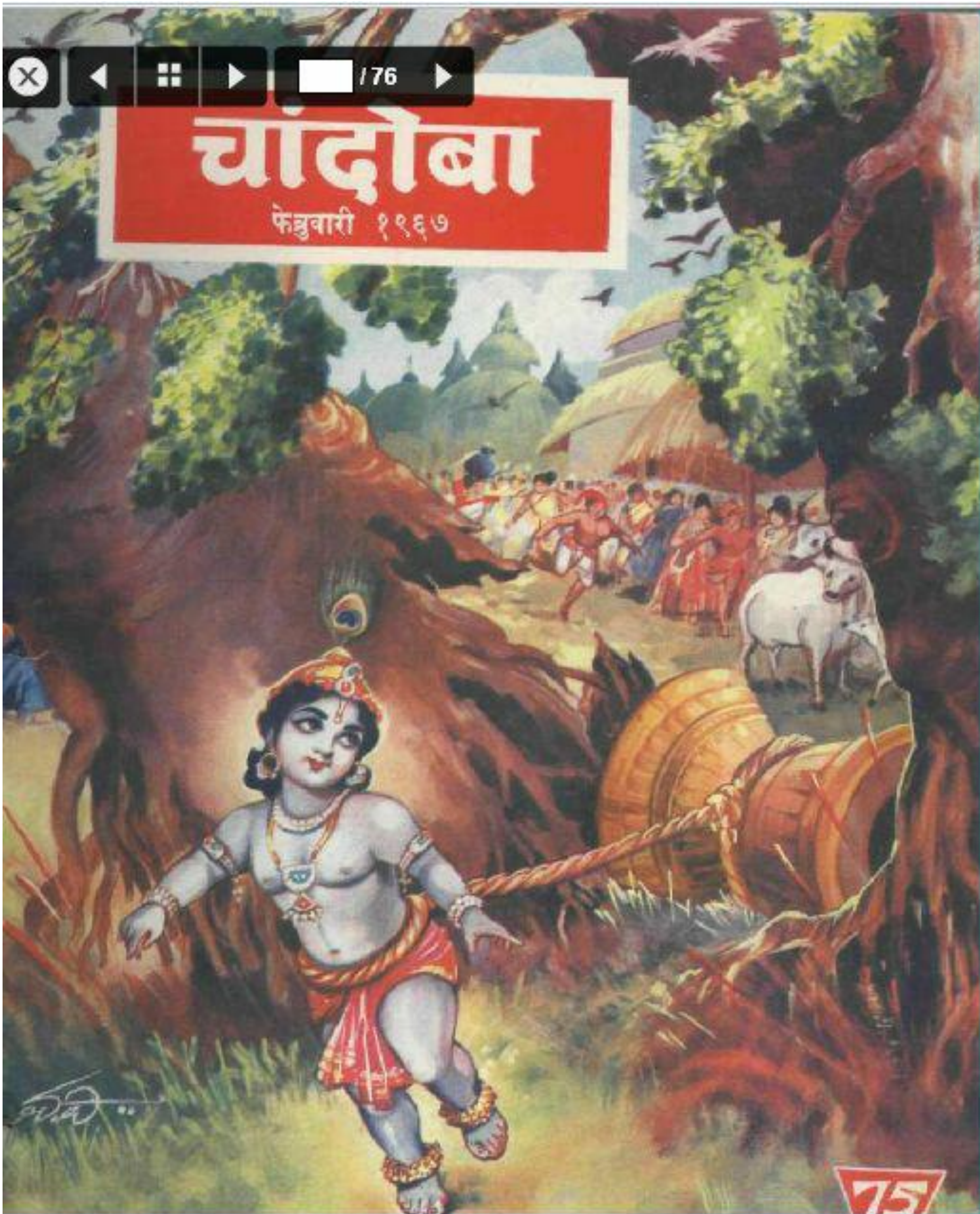

/76
चांदोबा
फेब्रुवारी १९६७
75

भारताचा इतिहास

बाळाजी बाजीराव यांच्या कारकीर्दींत देखील मराठ्यांचें राज्य विस्ताराचें काम चालू राहिलें. १७५७ च्या मार्च महिन्यांत श्रीरंगपट्टण येथें मराठ्यांच्या फौजा दाखल झाल्या व कृष्णा नदीच्या दक्षिणेकडच्या राज्यांना मराठ्यांना कर द्यावा लागला.

अर्काटच्या नबाबानें दोन लाख रुपयांचा न दिलेला चौथ दिला व त्यानें उरलेला अडीच लाख रुपयांचा चौथ पण देण्याचें वचन दिलें.

मराठ्यांनीं विजापूर व म्हैसूर राज्यांवर देखील स्वाऱ्या केल्या. महाराष्ट्राच्या स्वारीला म्हैसूरचा शूर सेनापति हैदर यानें, फ्रेंच सरदार बुसीनें व हैदराबादच्या निजामानें तोंड दिलें. परंतु पेशव्यांचे बंधु सदाशिवराव यांनीं १७६० सालीं उदगीर-जवळ झालेल्या युद्धांत निजामाचा पूर्ण पराभव केला. बुसीच्या तालमींत शिक्षण घेऊन निजामाच्या फौजेंत काम करणारा व तोफेच्या कामांत हुशार असा इब्राहिमखान हा मराठ्यांच्या फौजेंत नोकरीला लागला. त्याला पाश्चात्य पद्धतीच्या युद्धतंत्राची चांगली माहिती होती.

या युद्धांत पराभव झाल्यामुळें संधी करते वेळीं निजामाला नाइलाजानें पुरें विजापूरचें राज्य, औरंगाबादचा बराचसा भाग, बीदरचा कांहीं भाग व दौलताबादचा किल्ला मराठ्यांना द्यावा लागला. अशा तऱ्हेनें मोंगल साम्राज्याचा एक फार मोठा भाग मराठ्यांना मिळाला.

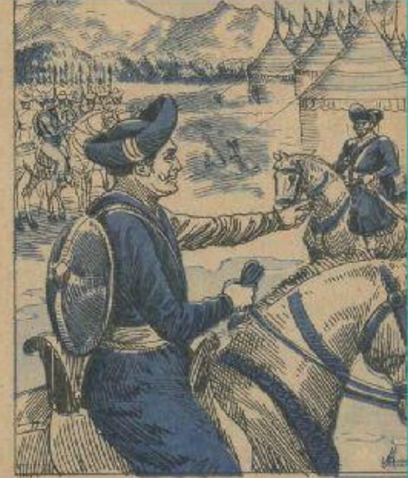
उत्तरेकडेपण मराठ्यांना याहून मोठी विजयप्राप्ती झाली. १७५६च्या अखेरीला मल्हारराव होळकर व त्यानंतर रघुनाथराव यांना कांहीं आठवड्यांच्या अंतरानें उत्तरेकडे पाठविण्यांत आलें.

रघुनाथरावाला कांहीं कारणास्तव चार महिने राजपुतान्यांत रहावें लागलें. म्हणून त्यानें सखारामबापू यांच्या नायकत्वाखालीं २० हजारांची फौज दोआब प्रांताच्या मोहिमेवर पाठविली.

सखाराम बापूनें जाट लोकांना चातुर्यानें आपल्याकडे वळवून घेतलें आणि १७५७ मध्यें खुद्द दिल्लीवर चालून गेला आणि दिल्लींत अब्दालीनें नेमलेल्या नजीबुद्दौला याला कांहीं अटींवर संधी करून घ्यायला लावलें.

१७५८ च्या मार्च महिन्यांत सरहिंद व एप्रिलमध्यें लाहोर मराठ्यांच्या हातीं आलें. मराठ्यांनीं पंजाब प्रांतांत अदीन बेग नांवाच्या एका व्यक्तीला आपला राजकीय प्रतिनिधि म्हणून नेमलें.

हा प्रांत जिंकण्यासाठीं पुरेशी तयारी न केल्यामुळें रघुनाथरावाला हा तथाकथित 'मोठा विजय' मिळविण्यासाठीं राजकीय व आर्थिक दोन्ही दृष्ट्या बरीच किंमत द्यावी लागली. अब्दालीशीं आणखी एक युद्ध करणें पण अपरिहार्य झालें.

१३ अक्टोबर १७५८ या रोजीं अदीन बेग याच्या मृत्यूनंतर पंजाबांत अराजकता पसरली. बंडखोरांना ताब्यावर आणून राज्यांत पुन्हां सुव्यवस्था स्थापन करण्यासाठीं पेशव्यांनीं १७५९ सालीं दत्ताजी शिंदे यांना बरोबर एक मोठें सैन्य देऊन पाठविलें.

परंतु इतक्यांत दुर्राणीच्या सैन्यानें पंजाबावर स्वारी केली. १७५९ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत सर्व पंजाब प्रांत जिंकून अहमदशाह अब्दालीनें दिल्लीवर स्वारी केली.

त्यावेळीं मराठ्यांच्या मदतीला कोणीच आलें नाहीं. म्हणून त्यांचा पराभव झाला.

रोहिले व अवधचे नवाब अब्दालीला सामील झाले व रजपूतांनीं तटस्थ धोरण ठेवलें. शिखांनीं देखील मदत केली नाहीं. याला कारण, बाळाजी बाजीराव यानें दोन बाबतींत आपल्या वडिलांचें बदललेलें धोरण. त्यानें पाश्चात्य युद्धतंत्र अमलांत आणून आपल्या सैन्यांत धंदेवाईक सैनिकांना भर्ती करून घेतलें. यामुळें सैन्यांतलें ऐक्य नाहींसें झालें व शिस्तपण कमी झाली. त्यानें 'हिंदू पदपादशाही' स्थापन करण्याचें धोरण सोडलें. तें धोरण कायम राखलें असतें तर हिंदू राज्यांत ऐक्य होण्याची शक्यता होती. म्हणून त्याच्या सैनिकांनीं हिंदू मुसलमान हा फरक न करतां वाटेल त्या राज्यावर हल्ले करून प्रजेंत लूटमार सुरू केली. यामुळें मराठ्यांनी प्रजेला स्वतःविरुद्ध करून घेतलें.

म्हणून दुर्राणीशीं जेव्हां मराठ्यांच्या सैन्याला युद्ध करावें लागलें तेव्हां त्यांच्या मदतीला कोणी आलें नाहीं व उलट अनेक लोक दुर्राणीच्या बाजूला गेले.

१७५९ च्या शेवटीं दत्ताजी शिंदेचा अब्दालीच्या हातीं स्थानेश्वर येथें पराभव झाला. म्हणून तो दिल्लीकडे परतला. वाटेंत दिल्लीच्या उत्तरेला दहा मैलांवर बरारीघाट येथें ९ जानेवारी १७६० या रोजीं अफगाणांनीं त्याचा खून केला. दुर्राणीच्या घोडेस्वारांचा हल्ला मल्हारराव वगैरे कोणीच थोपवूं शकला नाहीं. म्हणून निजामाची पाठ मऊ करणारे सदाशिवराव भाऊ यांना एका मोठ्या सैन्यासह पाठविण्यांत आलें. पेशव्यांनीं आपले सतरा वर्षे वयाचे चिरंजीव विश्वासराव यांना नांवापुरता सेनापति नेमून त्यांच्याबरोबर उत्तरेकडे पाठविलें.

नेहरू चरित्र

[३०]

ते मोठे चळवळीचे दिवस होते. पहावें तेथें मिरवणुकी, लाठीचार्ज, गोळीबार व हरताळ चालू होते. विदेशी वस्त्रबहिष्काराला पण जोर होता. पिकेटिंग चालू होतेंच. जवाहरलालजींना जेव्हां हें कळलें कीं त्यांच्या वृद्ध माता व धाकटी बहीण पिकेटिंग करीत आहेत तेव्हां फार वाईट वाटलें.

सर्वांत जास्त कामाची जबाबदारी घेतली ती त्यांच्या पत्नी कमला नेहरू यांनीं. त्यांनीं आपल्या खालावलेल्या प्रकृतीची मुळींच फिकीर केली नाहीं.

२३ एप्रिल या रोजीं एक फार महत्वाची घटना पेशावर येथें घडली. त्याचा परिणाम जवाहरलालजींच्या मनावर फार झाला. पश्चिमोत्तर सरहद्दीच्या प्रांतांत व इतर ठिकाणीं तशाच घटना होऊं लागल्या होत्या. अहिंसेच्या तत्वाचें पालन करून पठाणांनीं जें कौतुकास्पद साहस दाखवून बंदुकांचा सामना केला त्याचा प्रभाव सर्व देशावर पडला.

आणखी एक महत्वाची घटना त्याच प्रांतांत घडली. गढवाली शिपायांनीं तेथील जनतेवर गोळीबार करण्यास नकार दिला. कदाचित सैनिकांच्या मनांत निःशस्त्र जनतेच्या चळवळीशीं सहानुभूति असावी. आपल्या अधिकाऱ्याचा हुकूम मोडणें सैनिकांचा फार मोठा अपराध समजला जातो. याबद्दल दंडदेखील तितकाच मोठा असतो. म्हणून गुरखा सैनिकांनीं दाखविलेलें साहस वाखाणण्या सारखेंच होतें.

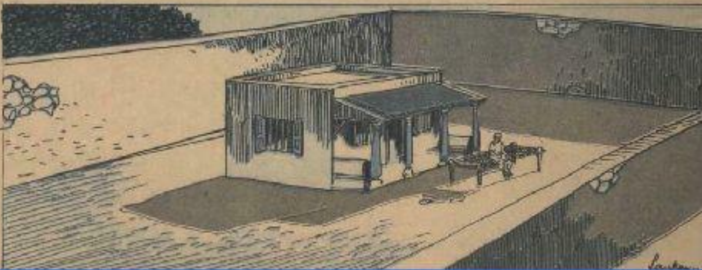
त्या काळांतली आणखी एक महत्वाची गोष्ट म्हणजे स्त्रियांनीं चळवळीत भाग

जाण्यासाठीं ठरलेल्या तारखेपूर्वी एकच दिवस त्यांना अटक झाली व ते नैनीच्या तुरुंगांत जवाहरलाल वगैरेंच्यासमोर दत्त म्हणून उभे राहाले.

जवाहरलालजी या खेपेस सात वर्षांनंतर पुन्हां तुरुंगांत आले होते. आपल्या त्या तुरुंगांतल्या जीवनाशीं ते अगदीं समरस होऊन गेले होते व बाहेरच्या जगाला विसरून गेले होते. या खेपेस त्यांना एकट्याला एका कोठडींत ठेवण्यांत आलें होतें. हा त्यांना एक नवा अनुभव होता. त्यांना जेथें ठेवण्यांत आलें होतें. तें सुमारें १०० फूट व्यासाचें एक आवार होतें. त्याला पंधरा फूट उंचीची भिंत होती. त्यांत चार घाणेरड्या कोठड्या होत्या. त्यांपैकीं दोन नेहरूंना देण्यांत आल्या होत्या. बाकी दोन रिकाम्या होत्या.

जवाहरलालजींना हा एकटेपणा फार जाणवला, असह्यच वाटला. कारण त्यांना सर्व सामान्य प्रजेंत वावरण्याची संवय होती. दोन तीन दिवस ते खूप झोपले. उष्मा वाढूं लागला होता, म्हणून त्यांना बाहेर उघड्यावर झोंपण्याची परवानगी देण्यांत आली होती. ते खाटेची शिडी करून भिंतीवरून पळून जातील या भीतीनें, जवाहरलालजी लिहितात कीं, त्यांच्या खाटेला सांखळी बांधून ठेवली होती.

जेथें जवाहरलालजींना ठेवण्यांत आलें होतें, ती जागा क्रूर कैद्यांसाठीं राखून ठेवलेली खास जागा होती. तुरुंगांत त्याला 'कुत्र्यांचें घर' असें टोपण नांव होतें. नंतर तेथें राजकीय कैद्यांना ठेवूं लागले. त्यांचा इतर कैद्यांशीं कोणत्याहि प्रकारचा संबंध राहात नसे.

पाताळ कोट

[८]

[उग्रसेनचा राजवाडा व खजिना बंडखोरांनीं लुटला. नंतर ते राजाच्या शोधार्थ जंगलांत गेले. धूमकनें व सोमकनें त्यांना समजावून शांत केलें व परत राजधानीकडे पाठवून दिलें. धूमकच्या कमरेला जो मंत्रदंड लोंबत होता तो एकाएकीं दोरी तोडून आकाशांत उडणार होता. त्याला धरण्यासाठीं सोमकनें उडी मारली. पुढें—]

घोड्यावरून उडी मारून सोमकनें तो मंत्रदंड पकडला. परंतु तेवढ्या वेळांत घोडा थोडा बाजूला सरकला. म्हणून सोमक खालीं जमिनीवर आदळला. परंतु सोमकनें हातांतला मंत्रदंड मात्र सोडला नाहीं.

धूमक घोड्यावरून उडी मारून खालीं आला व म्हणाला—"सोमू, चपळपणा असावा तर असा. दोरी तुटली तेव्हां काय करावें हें मला सुचेना. खरोखरच कालशंबरचा मंत्रदंड खरोखरींच मंत्रवलेला आहे."

सोमक मंत्रदंड धरून उठून उभा राहाला. तो त्याच्या मुठींतून निसटून जाण्यासाठीं नागिणीसारखा वर खालीं होत होता. अंगांत प्राणसंचार झाल्यासारखा तो कांहीं तरी पुटपुटूं लागला. पण तो काय म्हणत होता तें दोघांपैकीं एकालाहि कळलें नाहीं.

धूमक कांहीं वेळ लक्ष देऊन तें ऐकत होता. तरी त्याला कांहीं कळलें नाहीं. पण विचार करून सोमकला म्हणाला—"सोमू! मला असें वाटत आहे कीं कालशंबर या मंत्रदंडाला पुन्हां आपल्याकडे बोलावण्यासाठीं कांहीं तरी मंत्र म्हणत असावा. म्हणूनच हा तिकडे जाण्याच्या प्रयत्नांत दिसतो आहे."

"आपण याच्या पाठोपाठ गेलों तर त्या दुष्ट मांत्रिकाला पकडणें आपल्याला शक्य होईल." सोमक धूमकच्या हातांत मंत्रदंड देत म्हणाला.

"तें कसें शक्य होईल? आपल्याला त्याच्याबरोबर आकाशांत उडतां येईल का? आत्तां तो पूर्वेकडे उडूं लागला होता, होय कीं नाहीं?" धूमकनें विचारलें.

सोमकनें डोकें हलवून होकार दिला.

"या मंत्रदंडाचा महिमा आपण कोणाला कळूं देतां कामा नये. राजकन्या कांतिसेनेला शोधून काढण्याची जबाबदारी आपण घेतली आहे नाहीं का? या मंत्रदंडाचा या कामीं छान उपयोग होईल." धूमक म्हणाला. नंतर दोघे घोड्यावर बसून गंगाधर मंत्री होता तेथें गेले.

"बंडखोरांना रक्तपात झाल्याशिवाय राजधानीकडे परतवण्यांत यश मिळविल्याबद्दल आम्ही तुमचें अभिनंदन करतों. परंतु तुम्ही त्यांना जें वचन देऊन परतवलें आहे, तें ऐकून आम्हांला आश्चर्य वाटलें. तुम्ही राजकुमारीला राक्षसाच्या हातांतून कसें काय सोडवून आणणार?" गंगाधरनें विचारलें.

"त्यासाठीं आम्ही प्रयत्न करणार आहों. या प्रयत्नांत मरण आलें तरी तें आम्हांला कबूल आहे. कारण आम्ही आपल्या साथीदारांना तसेंच वचन दिलें आहे." धूमक म्हणाला.

"दोघांपैकीं तूंच सरदार दिसतो आहेस. जर तूं माझ्या मुलीला सोडवून घेऊन आलास तर मी तुला आपलें राज्य देईन, धूमक!" राजा उग्रसेन म्हणाला.

"अहो! एकतर तुमच्याजवळ राज्य नाहीं. दुसरें असलें तरी तुमचें हें दान स्वीकारायला मी तयार नाहीं." धूमकनें रागानें उत्तर दिलें.

कदंब राजाचा खजिनदार डोळे वटारून धूमक उभा होता तिकडे वळणार तेवढ्यांत गंगाधर त्याला म्हणाला—"यालाच म्हणतात सुंभ जळालें, पण पीळ नाहीं गेला." नंतर आपल्या सैनिकांकडे वळून म्हणाला—"उग्रसेन महाराजांना व त्यांच्या अनुयायांना आपल्या राजधानींत नेऊन सुटका देण्याची व्यवस्था करा."

राजा उग्रसेन, त्याचा मंत्री व खजिनदार कुंतलच्या सैनिकांबरोबर ओढ्यापलीकडे गेल्याबरोबर गंगाधर धूमकला म्हणाला—"मी तुम्हां दोघांना कुंतल देशाच्या सैनिकांचा गणवेष देतों. एवढेंच नव्हें तर तुम्हांला, तुम्ही कुंतल देशाच्या राजाच्या कामासाठीं जात आहां असें एक अधिकारपत्र पण लिहून देतों. त्या अधिकारपत्राच्या

मदतीनें तुम्हांला वाटेल त्या राजाजवळ मदत मागतां येईल."

धूमकनें त्याबद्दल आभार मानले. सेनापतीनें आणून दिलेले गणवेष दोघांनीं घातले. मंत्र्याचा निरोप घेतेवेळीं धूमकनें त्याला विचारलें—

"प्रभो! आपले चिरंजीव शशिकांत यांच्याविषयीं काय करावें असें आपणांस वाटते? ते अजून जिवंत आहेत असेंच धरून चालायचें ना आपण?"

"यांत मला मुळींच शंका नाहीं. कालशंबरच शशिकांतला बरोबर घेऊन गेला

आहे. तुम्ही राक्षसाचा शोध काढलांत तर कांतिसेना कोठें आहे हें तुम्हांला कळेल. मांत्रिक कोठें आहे याचा शोध मी लावणार आहें. त्या साठीं मी शशिकांतचा मित्र भद्रक याला, बरोबर कांहीं सैनिक देऊन पाठवीन." मंत्री म्हणाला.

धूमक त्यावर कांहीं बोलला नाहीं. गंगाधरला नमस्कार करून सोमकबरोबर तो पूर्व दिशेनें निघाला. कारण त्याला वाटत होतें कीं मांत्रिक कालशंबर कोठें आहे हें कळलें तर त्याच्याकडून राक्षस कोठें आहे, हें देखील कळेल. त्यांचें परस्परांशीं जें

बोलणें झालें होतें त्यावरून त्याला तसें वाटत होतें. त्यांचें आपसांत वैर होतें, म्हणून कालशंबर त्यांना मदत करील यांत धूमकला शंका नव्हती.

धूमक व सोमक डोंगराळ प्रदेशांतल्या वाटेनें कांहीं अंतर चालून गेल्यावर त्यांना एक दाट जंगल लागलें. तेथें त्यांना एक ओढा दिसला. दोघांना खूप भूक लागली होती. ओढ्याच्या कांठीं बसून त्यांनीं बरोबर जें थोडें खायला होतें तें खाऊन घेतलें आणि पाणी पिऊन ओढ्याच्या काठच्या झाडाखालीं कांहीं वेळ विश्रांती घेण्याचें योजलें.

दोघांनीं आपले घोडे एका झाडाच्या बुंधाला बांधून ठेवले. नंतर दोघे ओढ्याच्या कांठीं वाळूवर चालू लागले. जात असतां दोघांना माणसांच्या पावलांचीं चिन्हें दिसलीं. त्यांपैकीं एका विशिष्ट प्रकारच्या पावलांच्या खुणांवर धूमकची दृष्टि गढून होती. कारण त्या खुणा पावलांच्या नसून खडावांच्या होत्या.

धूमक चकित होऊन त्यांच्याकडे पहात होता. सामान्यपणें योगी किंवा साधूच खडाव घालतात. या दाट रानांत कोण

साधू आला असेल बरें? खात्रीनें काल-शंबरच्या पावलांच्या ह्या खुणा असणार. बाजूला ज्या पावलांच्या खुणा आहेत त्या शशिकांतच्या असूं शकतील.

"सोमू, या खुणा कालशंबरच्या पाव-लांच्या आहेत, यांत मला तरी शंका नाहीं." धूमक म्हणाला.

त्यावेळीं सोमक अन्यमनस्कपणें विचार करीत असलेला दिसला.

सोमक सशंकित मुद्रेनें म्हणाला—"धूमू! मला वाटतें आपण चुकतों आहों. या वाटेनें यायला नको होतें. राजकन्येला राक्षस उचलून घेऊन गेला होता. त्याचा शोध काढायचें सोडून आपण या कालशंबरच्या शोधार्थ व्यर्थ आलों आहों. चल परत त्यांतच शहाणपण आहे."

धूमकनें त्याला कोणत्या उद्देश्यानें याच वाटेनें जाणें इष्ट आहे हें आपल्या मता-प्रमाणें सांगितलें. म्हणाला—"राक्षस कोठें आहे व कोणत्या वाटेनें गेला आहे, हें तरी माहीत आहे का आपल्याला? मंत्रदंडाच्या सहाय्यानें कालशंबरचा पत्ता लागेल व त्याच्या मदतीनें त्याच्या शत्रूचा, म्हणजे राक्ष-साचा शोध काढणें आपल्याला शक्य होईल."

"होय, तें बरोबर आहे!" सोमक म्हणाला. परंतु ती वाट त्याला दूरची व जास्त कठीण वाटली. धूमक ओढ्याचें पाणी प्याला व पाण्यांत उतरून पलीकडे गेला. गुढगाभरच पाणी होतें. ओढ्या-पलीकडे देखील धूमकला पावलांच्या खुणा दिसल्या. त्यानें सोमकला ओढा पार करून यायला सांगितलें.

सोमक जवळ आल्यावर त्याला धूमकनें पावलांच्या खुणा दाखविल्या. म्हणाला—"मांत्रिक या बाजूनें जाऊन जास्त वेळ झालेला नाहीं. जर खाणं खायला न थांबतां

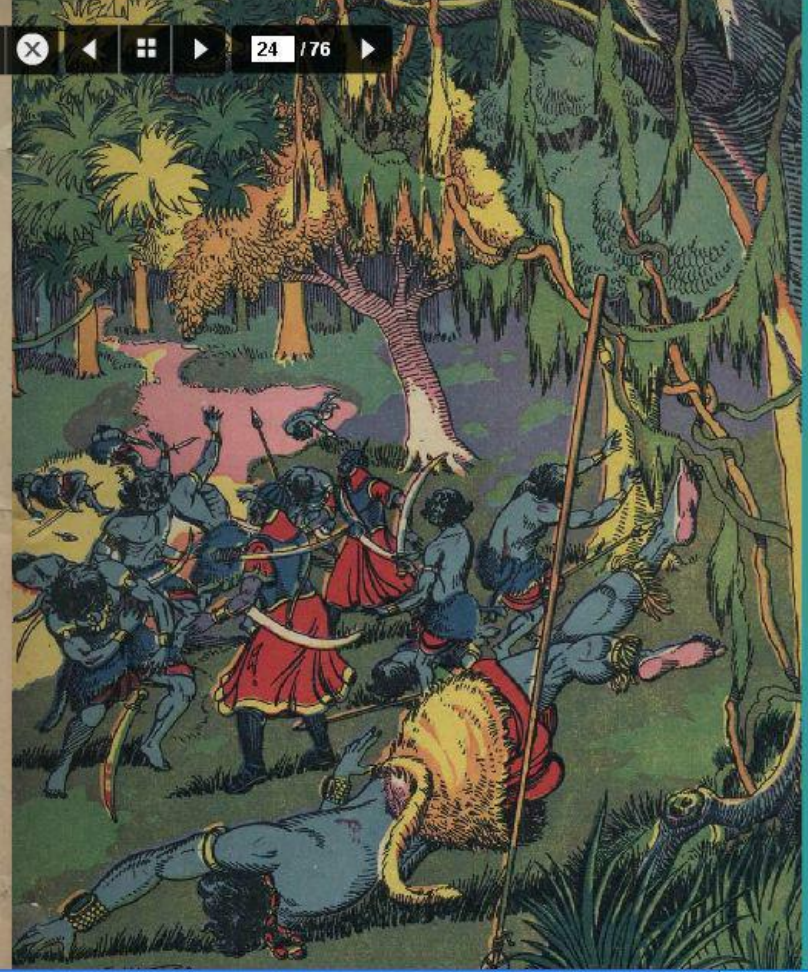
आपण असेच पुढें निघालों तर त्याची गांठ पडणें तितकेंसें कठीण नाहीं."

"तरमग चल, तसेंच करूं. घोडे घेऊन येतों. असें सांगून सोमकनें पाठ फिरविली असेल नसेल, त्याला झाडींतून कोणी तरी टाळी वाजविल्याचें ऐकूं आलें. धूमक व सोमक तलवारी उपसून त्या बाजूला गेले व झाडींत शिरून त्यांनीं पाहिलें, पण कोणी दिसलें नाहीं. चकित होऊन ते परत फिरले. तेव्हां दुसऱ्याच एका बाजूनें टाळी वाजविल्याचा व शिट्या फुंकल्याचा आवाज ऐकूं आला. या खेपेस दोघे जास्त सावध होऊन त्या बाजूला हळूहळू गेले, तेव्हां त्यांना त्यांच्या उजव्या बाजूच्या झाडाआडून टाळी वाजल्याचें ऐकूं आलें.

"सोमू, आपल्याला चारी बाजूंनीं घेरून कोणी तरी पकडण्याच्या किंवा ठार करण्याच्या बेतांत आहेसें वाटतें. म्हणून आपण परत ओढ्याकडे जाणेंच हिताचें होईल." धूमक म्हणाला. दोघे तावडतोब वळले व ओढ्याकडे पळूं लागले तेव्हां चारी बाजूनीं शिट्या व टाळ्या वाजूं लागल्या आणि झाडावरून उड्या मारून पांच सहा रानटी लोकांनीं त्यांना घेरलें.

सोमक व धूमक दोघांना परस्परांकडे एकदां पाहून पुढें काय करावयाचें हें ठरवायला सुद्धां वेळ नव्हता. दोघे 'जय काली माते' चा जयघोष करीत त्या रानटी लोकांवर तुटून पडले. विजेसारखी तलवार फिरवून त्यांनीं त्यांना जखमी केलें. ते रानटी लोक त्यांना धरण्याचें सोडून झाडीकडे पळत जात असतां जमिनीवर पडले.

दोन तीन मिनटें गेली असतील. त्यांच्या अंगांत किती शक्ति असली व तलवार फिरविण्यांत ते किती पटाईत असले म्हणून

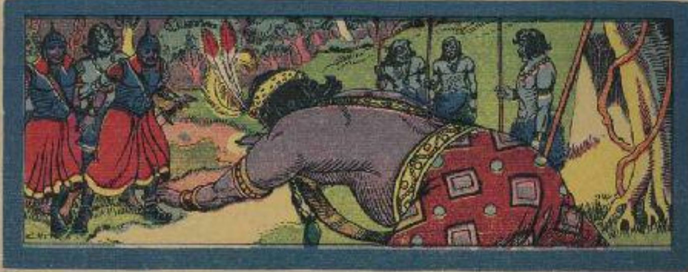

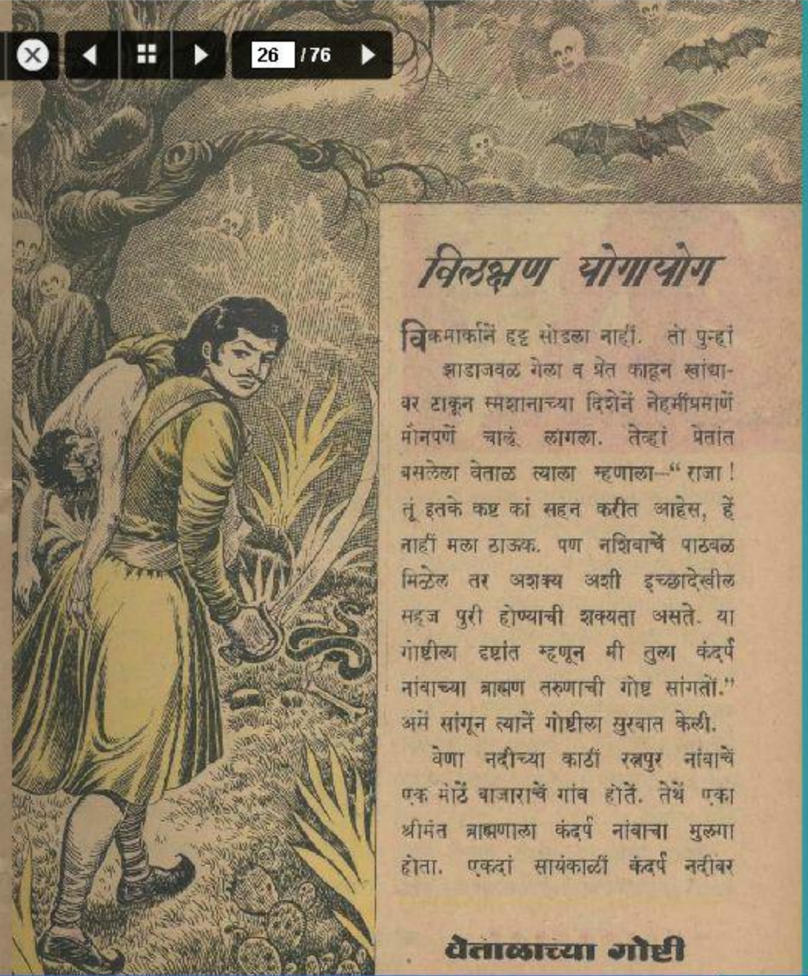

लांडग्यांच्या कळपासारखे रानटी लोक चारी बाजूनें त्यांच्यावर तुटून पडल्यावर त्यांच्यासमोर टिकाव धरणें त्यांना अशक्य झालें. रानटी लोकांनीं फेंकलेले भाले त्यांना लागले व अंगांतून रक्त वाहूं लागलें. त्यांच्याशीं युद्ध करणें त्यांना अशक्य झालें. रानटी लोकांनीं दोघांना कैद केलें.

रानटी लोकांच्या आनंदाला पारावार नव्हता. त्यांच्यापैकीं कांहीं जण ठार झाले होते. कांहीं जखमी झाले होते व तडफडत जमिनीवर पडले होते. परंतु बाकी रानटी सोमक व धूमक या दोघांना कैद केल्याच्या आनंदांत उड्या मारीत होते व नाचत होते. दुरून कोणी तरी टाळी वाजविल्याचें ऐकूं आलें. तिकडे पहात नाचणाऱ्यांपैकीं कांहीं ओरडूं लागले—"विरूपो! विरूपो!" कांहीं वेळानें तेथें एक अडदांड उंच रानटी मनुष्य हातांत एक मोठा भाला घेऊन आला व भयंकर आवाजांत ओरडून म्हणाला—"आहा, शांभवी!" त्याचे डोळे लाल होते. हातांत भाला होता. दांत ओठ चावून धूमक व सोमक यांना ठार करण्यासाठीं त्यानें उडी मारली.

धूमक व सोमक दोघे मरण जवळ आलें असा विचार करून डोळे मिटून उभे होते. परंतु भाला लागणार व आपण मरणार असा विचार करून वाट पहात असलेल्या दोघांना आश्चर्य वाटलें. कारण त्या रानटी सरदारानें हातांतला भाला खालीं फेंकून दिला व म्हणाला—"माफ करा आम्हांला! आमच्या हातून मोठी चूक झाली!" नंतर त्यानें धूमक व सोमक यांचे पाय धरून क्षमा मागितली.

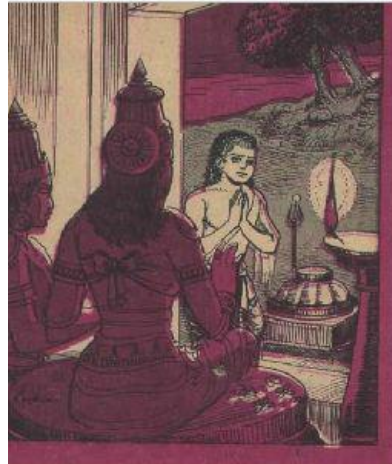

विलक्षण योगायोग

विक्रमार्कानें हट्ट सोडला नाहीं. तो पुन्हां झाडाजवळ गेला व प्रेत काढून खांद्यावर टाकून स्मशानाच्या दिशेनें नेहमींप्रमाणें मौनपणें चालूं लागला. तेव्हां प्रेतांत बसलेला वेताळ त्याला म्हणाला—"राजा! तूं इतके कष्ट कां सहन करीत आहेस, हें नाहीं मला ठाऊक. पण नशिबाचें पाठबळ मिळेल तर अशक्य अशी इच्छादेखील सहज पुरी होण्याची शक्यता असते. या गोष्टीला दृष्टांत म्हणून मी तुला कंदर्प नांवाच्या ब्राह्मण तरुणाची गोष्ट सांगतों." असें सांगून त्यानें गोष्टीला सुरवात केली.

वेणा नदीच्या काठीं रत्नपुर नांवाचें एक मोठें बाजाराचें गांव होतें. तेथें एका श्रीमंत ब्राह्मणाला कंदर्प नांवाचा मुलगा होता. एकदां सायंकाळीं कंदर्प नदीवर

वेताळाच्या गोष्टी

स्नानाला गेला असतां पाय घसरून पाण्यांत पडला व प्रवाहाबरोबर रात्रभर वहात राहाला. सकाळीं नदींत लोंबत असलेल्या एका फांदीला त्याचें अंग लागलें. फांदी धरून तो कसाबसा काठावर आला. त्याला तेथें एक देवीचें देऊळ दिसलें. तो आंत गेला. त्यानें देवीला नमस्कार केला व म्हणाला—"अंबे! या दीन गरिबाचें रक्षण कर." तो दमला असल्या-मुळें देवीची दया भाकीत असतांच त्याला झोंप लागली.

दिवस गेला, रात्र आली. त्याची झोंप मोडली तेव्हां त्याला देवी देवळांतल्या इतर

देवींशीं बोलत असलेली दिसली. "आज चक्रपुरींत जत्रा आहे. तेथें आपल्याला जायचें आहे. पण इकडे तर हा मुलगा आपल्या आश्रयास आला आहे. याला एकट्याला या रानांत सोडून कसें जायचें? रानटी श्वापदांची भीति आहे ना! याला कोणत्या तरी घरांत सुरक्षितपणें ठेवून देऊं व परत घरीं जाते वेळीं घेऊन जाऊं." त्या देवींनीं आपसांत चर्चा करून ठरविलें.

त्याला त्यांनीं खूप सजवलें आणि आकाश मार्गें रत्नपुर नांवाच्या गांवीं नेऊन जयदत्त नांवाच्या ब्राह्मणाकडे त्याला सोडलें आणि त्या निघून गेल्या.

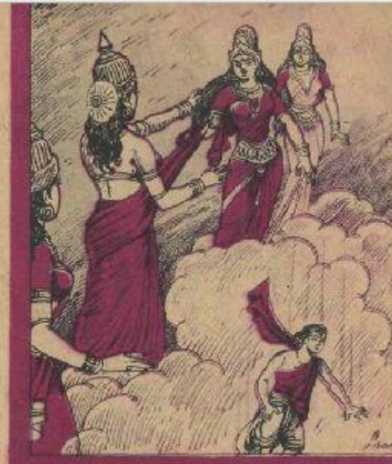
योगायोग असा कीं त्याच दिवशीं जयदत्त याची मुलगी सुमन हिचें लग्न होणार होतें. लग्नाची सर्व तयारी झाली होती. सुमन गौरीहाराला बसली होती. नवरा मुलगा येणाची सर्व वाट पहात बसले होते. मुहूर्त जवळ येत चालला तसतशीं सर्वांना मुहूर्त टळतो काय याची काळजी वाटूं लागली. पण वाजंत्र्यांचा आवाज नाहीं कीं मिरवणूक नाहीं. इतक्यांत कोणाची तरी नजर कंदर्पवर पडली व म्हणाला—"हे पहा नवरदेव!" सर्वांनीं

मिळून त्याला आदरपूर्वक बोहोल्यावर उभें केलें. विधिवत सर्व लग्नसमारंभ पार पडला. कंदर्पाचें रूप पाहून लग्नाला आलेल्या सर्व बायकांनीं नवऱ्यामुलीच्या नशिबाची वाखाणणी केली.

विवाहविधि संपला होता. पण रात्र संपली नव्हती. कंदर्प माडीवर जाऊन झोंपला. उजाडण्यापूर्वीं देवींनीं चक्रपुरची जत्रा पुरी करून परत येते वेळीं कंदर्पला उचलून घेतलें आणि निघून गेल्या.

पण आकाशमार्गीं जात असतां त्यांना कोणी तरी अडविलें व कंदर्पला घेऊन जाण्यासाठीं त्यांची आपसांत झोंबाझोंब सुरू झाली व त्या गडबडींत कंदर्प त्यांच्या हातांतून सरकून खालीं पडला.

आतां त्याला कष्ट सहन करावे लागणार असा विचार करून पाय नेतील तिकडे तो जाऊं लागला. त्याचें लग्न कोणत्या गांवीं झालें तें देखील त्याला आठवेना. त्याचें लग्न ज्या मुलीशीं झालें होतें तिचें नांव सुमन होतें, एवढेंच काय तें त्याला आठवत होतें. वाटेंत एका ब्राह्मण तरुणाशीं त्याची ओळख झाली. कंदर्पानें त्याला जें जें घडलें तें सर्व वर्णन करून सांगितलें आणि त्याच्याबरोबर

चालूं लागला. चालत चालत दोघे रत्ना नदीचा समुद्राशीं जेथें संगम होत होता तेथें येऊन पोंचले. तेथें भीमपुर नांवाचें एक गांव होतें.

ते नदी काठीं पोंचले तेव्हां तेथें घाटावर लोकांची गर्दी होती. कंदर्प आपल्या मित्रा-बरोबर कसली गर्दी आहे हें पाहण्यासाठीं जवळ गेला. भरतीच्या वेळां एक मोठा मासा किनाऱ्याला येऊन लागला होता. लोक त्याचे मांस कापून काढीत होते. परंतु कापीत असतां माशाच्या पोटांतून एक तरुण स्त्री निघाली. ती कंदर्पाचीच

बायको सुमन होती. तिला ओळखून कंदर्प आपल्या मित्राला म्हणाला—"हीच तर ती! हिच्याशींच माझें लग्न झालें होतें. पाहूं या काय गंमत होते ती."

चार सहा जण सुमनच्या चारी बाजूला घेरा करून उभे राहाले आणि विचारूं लागले—"कोण तूं? आणि या माशाच्या पोटांत कशी काय शिरलीस?"

ती म्हणाली—"माझें नांव सुमन! मी रत्नपुराची राहणारी. माझ्या वडिलांचें नांव जयदत्त! कालच माझें लग्न एका सुंदर तरुणाशीं झालें. पण उजाडल्यावर पाहातें तर माझा पति अदृश्य झालेला. माझ्या वडिलांनीं त्यांचा पुष्कळ शोध केला, पण सर्व फुकट! मला माझ्या जीविताचा वीट आला व मी जीव देण्यासाठीं नदींत उडी मारली. मी वहात चाललें असतां देवमाशानें मला गिळलें व तुम्ही त्याचें पोट-चिरून मला बाहेर काढलें."

ती असें सांगत असतां एकदम यज्ञस्वामी नांवाचा ब्राह्मण गर्दींतून पुढें आला व म्हणाला—"अग मुली सुमन! देव पावला, म्हणून तूं भेटलीस!" असें म्हणत त्यानें तिला पोटाशीं धरलें.

सुमननें त्याच्याकडे पाहिलें व "मामा मामा!" म्हणत जोर जोरानें रडूं लागली.

"उगी थाळ! रडूं नकोस! चल, घरीं जाऊं!" यज्ञस्वामी म्हणाला.

"नको मामा! जिवंत राहून तरी काय करायचें आहे मला? जगायचेंच असतें तर नदींत जीव कशाला दिला असता? पेटवा चिता आणि मी उडी मारून जीव देतें." सुमन म्हणाली.

यज्ञस्वामीनें व इतरांनीं तिला आत्महत्या करूं नको म्हणून किती समजावून सांगितलें पण सुमन हट्टाला पेटली होती. इतक्यांत कंदर्प समोर आला. सुमननें त्याला ओळखलें व त्याचे पाय धरून ती रडूं लागली.

"कोण हा?" यज्ञस्वामीनें व इतरांनीं तिला विचारलें.

"हेच तर ते!" आनंदानें लाजत स्मित करून ती मान खालीं करून उभी राहाली.

यज्ञस्वामीला आनंद झाला. तो सुमन व कंदर्पला आपल्या घरीं घेऊन गेला. दोघं कांहीं दिवस यज्ञस्वामीच्या घरीं राहालीं. नंतर यज्ञस्वामीनें दोघांना निरोप दिला. कंदर्प आपल्या बायकोला घेऊन सासुरवाडी गेला व तेथें कांहीं दिवस राहून आपल्या गांवीं परतला.

येथवर गोष्ट सांगून वेताळ म्हणाला—"राजा! मला एका गोष्टीची शंका आहे. सुमनला पाहतांच कंदर्प कां नाहीं समोर गेला? ती चिता पेटवण्याचा हट्ट करून बसली तेव्हांच तो कां पुढें झाला? या प्रश्नाचें उत्तर माहीत असूस तूं दिलें नाहींस तर परिणाम तुला माहीतच आहे, तुझ्या डोक्याचीं शंभर छकलें होऊन तुझ्याच पायांवर लोळूं लागतील."

विक्रमार्क म्हणाला—"सुमनशीं त्याचें लग्न झालें, तो एक योगायोग होता. परंतु तिनें मनापासून त्याला वरलें होतें हें कळल्यावर त्याला फारच आनंद झाला. स्वाभिमानी लोक फक्त नशिबावर अवलंबून रहात नाहींत, त्यांना आत्माभिमान पण असतो. त्याचें समाधान झाल्याशिवाय त्यांना आनंद वाटत नाहीं. स्वाभिमानी व्यक्तीला साजेल असेंच कंदर्पचें वर्तन होतें.

अशा तऱ्हेनें राजाचें मौन भंग होतांच वेताळ प्रेताबरोबर नाहीसा झाला व झाडाला जाऊन लोंबकळूं लागला. (कल्पित)

अहंभाव

एका गांवीं रामराव देशमुख नांवाचे एक जमीनदार रहात असत. त्यांची बायको आजारी होती. आजार वाढत चालला होता. पण रोगाचें निदान कोणा वैद्याला किंवा हकिमाला करतां आलें नाहीं.

देशमुखांच्या गांवानजीकच्या गांवीं एक ज्योतिषी रहात असे. तो प्रश्नांचीं उत्तरें बरोबर देई. कोणाच्या मनांत विशिष्ट गोष्टीसाठीं इच्छा उत्पन्न झाल्यास तो त्या ज्योतिष्याकडे जाई व आपली इच्छा व्यक्त करी. ज्योतिषी ती इच्छा पुरी होण्यास ज्योतिष पाहून उपाय सांगे. परंतु ज्योतिषी जें सांगे तें लक्षपूर्वक ऐकून अगदीं तसेंच करावें लागे. कोणी लक्षपूर्वक न ऐकतां उडवा उडवीनें ऐकून कांहीं केलें तर मात्र ज्योतिष्याला मनस्वी राग येई. ऐकणारा कितीं का मोठा असेना, प्रथम त्याला ज्योतिषी जें कांहीं बोले, निमूटपणें ऐकून घ्यावें लागे. तरच ज्योतिषी प्रश्नाचें उत्तर बरोबर सांगे. म्हणून कोणी त्या ज्योतिष्याकडे जायला फारसा धजत नसे. परंतु एक गोष्ट मात्र सर्वांच्या प्रत्ययास आली होती, तो ज्योतिषी जें कांहीं सांगे तें खरें ठरे.

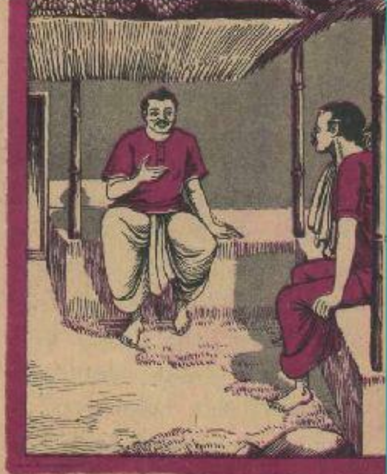
देशमुखांनीं ज्योतिष्याला जाऊन बायकोच्या आजाराचें कारण विचारावें असें अनेक वेळां योजलें. परंतु ज्योतिष्याचें तऱ्हेवाईक वागणें ऐकूनच त्याच्याकडे जायला त्यांना धीर होत नव्हता. परंतु बायकोच्या आजारामुळें देशमुख इतके त्रासले कीं शेवटीं त्याच्याकडे जाण्याव्यतिरिक्त दुसरा उपाय त्यांना सुचेना. एक दिवशीं ते ज्योतिष्याच्या घरीं गेले.

-श्री मा. स. सरोदे

ज्योतिष्याला पांढरी व लांब दाढी होती. लांब लांब मिशा होत्या. एकंदर चेहरा रुबाबदार होता. देशमुख येऊन बसल्याबरोबर ज्योतिषी म्हणाला—"रामराव देशमुख नव्हे का तुम्ही? बायको आजारी आहे व आजार काय व त्याला इलाज काय, हें विचारायला आलां आहां, नव्हें का तुम्ही? तुमची मान खालीं होईल असें वाटलें तुम्हांला! हा शुद्ध दुरभिमान होता तुमचा. अगदीं सहज होणारी गोष्ट तुम्हांला सुचली नाहीं. कारण डोक्यांत शिरलेला दुरभिमान आड आला. तो करा बाजूला, तुमच्या बायकोचा सर्व आजार बरा होईल. औषध पाणी करून पाण्यासारखा व्यर्थ खर्च करूं नका. कळलें का?"

रामराव तर थक्कच झाले. सर्व कळल्यासारखें डोकें हलविलें. परंतु त्यांना कांहींच कळलें नव्हतें. खरें बोलावें तर आणखी काय काय ऐकावें लागतें कोणास ठाऊक असा विचार करून ते कांहीं बोलल्याशिवाय उठून घरीं निघून गेले.

ज्योतिषी जें म्हणाला त्या गोष्टीचा विचार करीत असतां त्यांना एक गोष्ट आठवली. रामराव गांवचे एक वजनदार जमीनदार होते म्हणून त्यांनीं गांवचा ओढा अडवून

ओढ्याचें सर्व पाणी पाटानें आपल्या शेतांत सोडलें होतें. शेजारच्या सोमूच्या शेतांत एक थेंबदेखील पाणी जाऊं दिलें नाहीं. म्हणून त्यांची बायको आजारी पडली असावी व ज्योतिष्याच्या बोलण्याचा अर्थ कदाचित तोच असावा.

म्हणून रामारावांनीं सोमूला बोलाविलें व म्हणाले—"हें पहा सोमू! तुला मागच्या खेपेला ओढ्याचें पाणी शेताला मिळालें नाहीं व तलावाचें पाणी पुरलें नाहीं. यापुढें तुला पाटाचें पाणी मिळेल. ती जबाबदारी मी घेतों." असें सोमूला सांगून त्याला

निरोप दिला व ओढ्याला बांधलेला बांध आपल्या नोकरांकरवीं तोडून पाणी सोडलें.

रामरावांना आतां वाटूं लागलें कीं, बायकोची तब्येत आतां सुधारेल. परंतु तब्येत सुधारली नाहीं. ज्योतिषी जें म्हणाला होता त्यावर रामरावांनीं पुन्हां विचार केला, पण कांहीं कळेना. यांत जरूर कांहीं तरी गूढ अर्थ असला पाहिजे व तो ज्योतिष्यालाच विचारून घेतला पाहिजे. असा विचार करून रामराव अगदीं नाइलाजानें पुन्हां ज्योतिष्याकडे गेले. ज्योतिष्यानें त्यांना पाहतांच विचारलें–"पुन्हां आला आहां ! अहो मी तुम्हांला तेव्हांच नाहीं का सांगितलें कीं तुमच्यांत अहंभाव आहे. मी सल्ला दिला होता तो कळला नाहीं तर तुम्हांला ? जें सहज कळायला हवें होतें त्याच्या आड तुमचा तो अहंभावच आला. तुम्ही अहंभावीपणानेंच बायकोला माहेरी जाऊं दिलें नाहींत. माहेरचा ओढा कोणत्या बाईला नसतो ? लहान सहान गोष्टीवरून तुम्ही तिच्या माहेरला नांवें ठेवलींत व तिच्या मनाला दुखविलेंत. तेव्हांपासून तिची तब्येत बिघडली. आपल्या सासुरवाडच्या लोकांच्या उणीवा दाखवून त्यांचा अपमान केला असल्यास त्याबद्दल त्यांची माफी मागा. त्यांना आग्रहानें बोलावून आणा. मग पहा, बायकोची तब्येत सुधारते कीं नाहीं."

रामराव लगेच सासुरवाडी गेले. बायकोच्या आईवडिलांना भेटून प्रेमानें व आग्रहानें आपल्या घरीं बोलावून आणलें. त्यांना भेटल्यानंतर बायकोची तब्येत सुधारूं लागली. कांहीं दिवसांनीं तब्येत उत्तम सुधारली.

यक्षानें खोड मोडली

यशस्थल नांवाच्या एका देशांत सोमगिरी नांवाचा एक शेतकरी रहात असे. त्याच्याकडे चार नांगरांचीं शेती होती व गोठ्यांत नेहमीं दोन तीन दुभत्या गाई असत. तो स्वभावानें लोभी व कृपण होता. म्हणून सर्व कामें तो स्वतःच करी. एकदां तो सकाळीं उठून गुरांना चारा वगैरे घालून शेतावर निघाला तेव्हां रस्त्याच्या बाजूला थोड्या अंतरावर त्याला कोणी घोरत असल्याचा आवाज ऐकूं आला. सोमगिरी आवाजाच्या अनुरोधानें जवळ गेला तर त्याला बेडकांच्या छत्री खालीं एक खुजा झोंपलेला दिसला.

त्या खुजाचा रूपरंग, त्याचे लहान बारीक हात पाय, मोठें पोट वगैरे पाहून सोमगिरीला वाटलें कीं तो कोणीतरी यक्ष असावा. त्या प्रदेशांत यक्ष मधून मधून दिसत. यक्ष मनुष्यांशीं मैत्री करून त्यांना थोडीफार मदत पण करीत. परंतु तो काळ आतां बदलला होता. तरी सोमगिरीला वाटलें कीं त्या यक्षाला धरून नेलें तर त्याच्या सहाय्यानें कोठें तरी चांगला मोठा ठेवा सांपडेल. म्हणून त्यानें त्या यक्षाला नकळत जवळ जाऊन धरलें.

"मला कां पकडतां ? सोडा !" असें म्हणत यक्ष उठून उभा राहाला व स्वतःला सोडवूं लागला.

"किती दिवसांनीं सांपडलास ? मला कोणता तरी ठेवा दाखव. तो दाखवीपर्यंत मी नाहीं सोडणार तुला." सोमगिरी म्हणाला.

"मला नाहीं माहीत कोणताहि ठेवा. मग मी कोठून दाखवूं ?" यक्ष किरट्या आवाजांत म्हणाला.

"हें पहा बऱ्या बोलानें दाखविला नाहींस तर माझ्याशीं संबंध आहे, विसरूं नकोस, म्हटलें." असें सांगून सोमगिरी यक्षाला धरून आपल्या घरीं गेला आणि त्याला एका कपाटांत बंद करून कपाटाला कुलुप लावलें.

एक महिना लोटल्यावर सोमगिरी जंगलांत गेला असतां त्याला तेथें एक झाडाचें मोठें खोड तासून कापून ठेवलेलें दिसलें. हें येथें कोणी बरें आणून ठेवलें असेल, कळेना. त्यानें तें उचलून घेतलें आणि आपल्या गांवीं आला.

तें ओणकें घेऊन घरांत पाऊल टाकल्या-बरोबर कपाटांतून यक्षाचें हंसणें त्याला ऐकूं आलें. सोमगिरी म्हणाला–"तुला कपाटांत बंद करून ठेवल्याला एक महिना होत आला, पण अजून तुझें डोकें ठिकाणावर आलेलें दिसत नाहीं. येथेंच खितपत पडून राहण्यांत तुला मजा वाटते आहे म्हणावयाची. नाहींतर असा हंसला नसतास. बरं! पाहातों मी पण, किती दिवस तूं या कपाटांत बसून ही गंमत पाहतोस ती!"

आणखी कांहीं दिवसांनीं सोमगिरीच्या घरीं त्याचा दूरचा कोणी नातेवाईक आला. तो त्या बाजूनें कोठें तरी जात असतां सोमगिरीला भेटून जावें म्हणून आला होता. तो निघाला तेव्हां सोमगिरीनें जेवून जायला सांगितलें. त्या नातेवाइकाला सोमगिरीच्या स्वभावाची चांगली ओळख होती. म्हणून म्हणाला–"कशाला हो! अहो, मला फार दूर जायचें आहे." असें म्हणाला व निघाला देखील. चारच पावलें गेला असेल व एक मस्तवाल पाडा समोर पळत आला आणि त्याला पाडलें व पायांखालीं तुडविलें. बिचाऱ्या नातेवाइकाचा पाय मोडला. सोमगिरीला त्याला उचलून आपल्या घरीं आणावें लागलें व एक महिनाभर त्याची सेवाशुश्रूषा करावी लागली. सोमगिरी आपल्या नातेवाइकाला घरांत उचलून घेऊन येत होता तें पाहून कपाटांत बसलेला यक्ष जोरजोरानें हंसला. सोमगिरीनें तें त्याला ऐकून न आल्यासारखें दाखविलें.

आणखी एक महिना गेला. सोमगिरी आठवड्याच्या बाजाराला गेला. त्यानें आपले पैसे एका जागीं पुरून ठेवले होते. त्या काळीं बँका नव्हत्या. पैसे असेच जमिनींत पुरून ठेवण्याची पद्धत होती. सोमगिरीनें जरूर तेवढे पैसे काढून घेऊन बाकी तसेच त्या जागीं पुरून ठेवले व जमीन सारखी करून ठेवून निघून गेला. तें कोणीतरी पाहिलें आणि सोमगिरी निघून गेल्यावर सर्व पैसे काढून घेऊन खड्डा तसाच बुजवून ठेवून दिला.

संध्याकाळीं सोमगिरी बाजारांतून परत आला तेव्हां कपाटांतला यक्ष खदखदां हंसूं लागला.

सोमगिरीला राग आला. कपाटाची किल्ली घेऊन आला व कुलुप काढून कपाट उघडलें. यक्षाला बाहेर काढून म्हणाला–

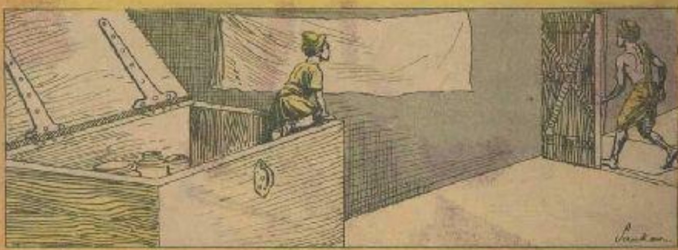

"दोन महिने झाले, तूं येथें कैदेंत आहेस. तुला लाज नाहीं लज्जा नाहीं मला मदत करण्याचें दूरच, तूं माझी थट्टा मस्करी चालू ठेवली आहेस. दोनदां मी गय केली. या खेपेस तूं हंसण्याचें कारण सांगितलें नाहींस तर तुझा गळा दाबून तुझा जीव घेईन. बोल लवकर, काय रे झालें हंसायला तुला?"

"एके दिवशीं तूं ओणकें आणलेंस व तें सुताराला विकलेंस. तुला अक्कल नव्हती म्हणून तूं तें फक्त दोन रुपयाला विकलेंस. त्यांत हिरे माणिक्यें दडवून ठेवलीं होतीं तीं नाहीं कळलीं तुला! तो सुतार लक्षाधीश झाला आहे. तुझ्या मूर्खपणाबद्दल मला हंसूं आलें." यक्ष म्हणाला.

तें ऐकून सोमगिरीला आपल्या मूर्खपणाबद्दल स्वतःचाच राग आला. यक्ष पुढें म्हणाला–"मी दुसऱ्यानें हंसला तें देखील तुझा मूर्खपणा पाहूनच! तूं त्या नातेवाइकाला नीट जेवायला घालून पाठविलें असतेंस तर तो पडला नसता व तुला महिनाभर त्याची सेवा करावी लागली नसती. आणि शेवटीं आतां मी हंसलो त्याचें कारण तसेंच झालें. तूं इतरांना मूर्ख समजून जें धन लपवून पुरून ठेवलें होतेंस तें तूं तिकडे बाजाराची वाट धरल्यावर चोरांनीं पळवून नेलें. तुझ्यासारखा मूर्ख तूंच!" यक्ष म्हणाला.

"म्हणजे सर्व पैसे चोरानें उचलून नेले म्हणतोस?" असें म्हणत सोमगिरी धांवत त्या खड्ड्याजवळ गेला. एक फुटकी कवडी पण त्याच्या हातीं लागली नाहीं. सोमगिरी परत येऊन पाहतो तर यक्ष तेथें नव्हता.

काळी म्हाळसा

एका गांवीं एक शेतकरी रहात असे. त्याची बायको फार पूर्वी वारली. गांवांत मंजुळा नांवाची मुलगी रहात असे. तिला त्यानें आपल्या घरीं कामाला ठेवलें होतें. तो शेतकरी मंजुळेला म्हाळसा म्हणून हाक मारी. मंजुळेला थोडें फार कळूं लागलें तेव्हां ती शेतकऱ्याला म्हणाली–"धनी! घरांतलें सगळें काम मी करतें. मग माझ्याशीं लगीन लावून रहा कीं थाटानें!"

"तुझ्याशीं म्हाळसे! मी लग्न करूं म्हणतेस? लग्न करायचेंच झालें तर चांगली मुलगी पाहून करीन!" शेतकरी म्हणाला.

मंजुळा भांडणच करायला आली होती कीं काय कोण जाणें, म्हणाली–"मी हाए तोंपर्यंत पाहतें कोण घरांत पाऊल टाकतें तें!" ती त्या दिवशीं आपल्या घरीं गेलीच नाहीं. शेतकरी तिला घराबाहेर कसें काढावें याचा विचार करूं लागला.

मंजुळा शेतांत काम करून आली होती. दमून भागून आडवी झाली ती गाढ झोंप लागली, इतकी कीं कोणी उचलून नेलें असतें तरी तिला कळलें नसतें. शेतकऱ्यानें तिच्या सर्व अंगाला काजळ चोपडलें.

संध्याकाळीं जेव्हां तिची झोंप मोडली तेव्हां आपले हातपाय काळे झालेले पाहून तिला स्वतःचेंच हंसूं आलें. मीच हाए कीं भूत? मला म्हाळसा नव्हते का म्हणत धनी. थट्टेखातर ती मालकाकडे जाऊन विचारूं लागली–"मंजुळा हाए का घरीं?"

"होय, आहे हो म्हाळसे!" असें शेतकरी म्हणाला. त्याला वाटलें कीं मंजुळा स्वतःलाच विसरून गेली आहे.

"म्हणजे मी नाहीं वाटतें मंजुळा?" असा विचार करीत मंजुळा गांवाबाहेर गेली. तिला वाटेंत दोन चोर दिसले. ते तिचें तें भयंकर रूप पाहून पळूं लागले.

"खुळे आहांत झालें. असे पळतां कां? चोरीला निघाला आहां ना? मी मदत करीन तुम्हांला." मंजुळा म्हणाली.

चोरांनीं विचार केला कीं हें भूत स्वतः होऊन मदतीला येत आहे तर काय बिघडलें? त्यांनीं मंजुळाच्या मदतीनें मेंढी चोरून न्यायचें ठरविलें. कारण मेंढी कोठें मिळणार हें त्यांना माहीत नव्हतें.

"तें काम माझ्याकडे लागलें. मी काळोखांत देखील मेंढरांच्या कळपांत शिरून मेंढी आणून देईन." मंजुळा म्हणाली. चोर तिच्याबरोबर निघाले. मेंढरांच्या खिल्लारा-नजीक पोचतांच मंजुळा आंत शिरली आणि चोर मेंढीची वाट पाहात बाहेर दृष्टीआड उभे राहाले. इतक्यांत त्यांना मंजुळाचा आवाज ऐकू आला—"मेंढीच ना पाहिजे कीं मेंढा? कारण येथें दोन्ही आहेत."

"ओरडूं नकोस माझे आई, चांगली लठ्ठ दिसेल ती आण उचलून!" चोर म्हणाले.

"लठ्ठ ना? कळलें, पण मेंढी कीं मेंढा?...." मंजुळानें आणखी मोठ्यानें ओरडून विचारलें.

"लठ्ठ असूं दे, मेंढी असली काय किंवा मेंढा असला काय? एकच!"

"मी सांगितलें ना येथें मेंढरांचा कळप आहे! मेंढा हवा कीं मेंढी सांगा ना!"

"पुरे पुरे गप्प बस! मिळेल तें घेऊन ये!" चोर ओरडून म्हणाले. मंजुळाचा आवाज ऐकून धनगर धांवत जवळ आला. चोर पळून गेले. "थांबा, थांबा जरा!" मंजुळा त्यांच्या पाठोपाठ धांवली.

मंजुळाचें तें रूप काळोखांत पाहून धनगराची जीभच खिळली.

त्या दिवशीं चोरांना उपाशी रहावें लागलें. मंजुळा पण उपाशीं राहाली.

दुसऱ्या दिवशीं काळोख पडल्यावर ते कोंबडी चोरून आणायला निघाले. पण कोंबड्यांचें खुराडें कोठें आहे हें त्यांना माहीत नव्हतें.

"मला माहीत आहे, गांवांत कोठें कोठें खुराडीं आहेत तीं. तें काम माझ्याकडे लागलें." असें सांगून मंजुळा त्यांना बरोबर घेऊन निघाली. गांवांत ती चोरांना बाहेर थांबायला सांगून एका आवारांत शिरली. खुराड्याजवळ जाऊन ओरडली—"पुष्कळ आहेत कोंबड्या! कोंबडा हवा कीं कोंबडी?"

"ओरडूं नको माझे आई! मोठें व जड असलें कीं झालें. जें मिळेल तें आण उचलून!" चोर म्हणाले.

"मोठें कोंबडें ना? आहे! पण काय हवें कोंबडा कीं कोंबडी?"

"ओरडूं नकोस बाळे! चांगलेंसें जें मिळेल तें आण!" चोर म्हणाले.

"पण सांगा न, कोंबडा हवा कीं कोंबडी! इथें पुष्कळ आहेत!" मंजुळा

ओरडून म्हणाली. कोंबड्या ओरडूं लागल्या. खुराड्याचा मालक जागा झाला. चोर पळून गेले.

"अरे थांबा तरी, असे पळतां काय? कोंबडा मागितला असतात तर कोंबडा दिला असता, नाहीं तर कोंबडी!" मंजुळा असें म्हणून त्यांच्या पाठीमागून धांवत पळून गेली. मंजुळाचें रूप पाहून खुराड्याच्या मालकाची वाचा बंद झाली.

दोन दिवस फुकट गेले. चोरांना खायला मिळालें नाहीं व मंजुळालापण कांहीं मिळालें नाहीं. गांवकऱ्यांना वाटूं

लागलें कीं गांवांत भुतांचा सुळसुळाट वाढत चालला आहे.

तिसऱ्या दिवशीं चोर मेंढरांच्या कळपाकडे निघाले. त्यांनीं मंजुळाला बरोबर घेतलें नाहीं. कारण या भुताला बरोबर घेतलें तर उपाशींच मरावें लागणार! मंजुळेचा जीव पण भुकेनें कासावीस होऊं लागला होता. म्हणून एका शेतांत शिरून रताळीं, भुइमुगाच्या शेंगा, जें मिळालें तें उपटून खाऊं लागली. शेताचा मालक पाहाऱ्याला एका मांच्यावर पडून होता. त्यानें मंजुळाला पाहिलें व तिला भूत समजून तो सरळ ओढ्यापलीकडे एका मांत्रिकाकडे गेला. ओढ्याला पूर आला होता. मांत्रिक यायला तयार नव्हता.

"मी तुम्हांला आपल्या खांद्यावर घेऊन ओढ्यापलीकडे नेतों. हें भूत जिवंत राहालें तर मला उपाशीं मरावें लागेल." असें सांगून शेतकऱ्यानें मांत्रिकाला पाठीवर बसवून घेतलें आणि ओढा पार करूं लागला.

शेतांतून मंजुळानें त्यांना येत असलेले पाहिलें. दुरून तिला ते चोरच असतील असें वाटलें. तिनें मोठ्यानें ओरडून विचारलें— "आहे ना चांगला अडदांड जाडजूड!"

तें ऐकून शेतकऱ्याच्या अंगांतलें सर्व रक्तच जणुं कांहीं गोठलें. "बापरे! तें आतां तूंच पहा!" असें म्हणत त्यानें मांत्रिकाला पाण्यांत टाकलें आणि पळ काढला.

रोज रात्रीं जें घडलें तें अर्थातच मंजुळाच्या मालकाला कळत गेलें. हा उद्योग मंजुळाचाच असणार ह्यांत त्याला शंका उरली नाहीं. म्हणून त्यानें तिला हुडकून घरीं आणलें आणि तिच्या इच्छेप्रमाणें तिच्याशीं लग्न करून घेतलें.

परोपकारी गोपाळ

गोपाळ एक दिवशीं आपल्या घराची रंगरंगोटी करविण्याच्या कामांत गुंतला असतां त्याला जुनें सामान साफसूफ करतांना घडी करून ठेवलेला एक कागद सांपडला. उघडून पाहिला तर त्यांत लिहिलें होतें कीं, "मला संगमनेरच्या रघुनाथरावांना माझें. औषधपाणी करून मला पुनर्जन्म दिल्याबद्दल पंचवीस आणि मला एका प्राणसंकटांतून वांचविल्याबद्दल शंभर. एकूण रुपये एकशें पंचवीस देणें आहे."

अक्षर गोपाळचे वडील वासुदेवराव यांचें होतें. गोपाळला मजकूर वाचून एवढेंच कळलें कीं त्याच्या वडिलांवर सव्वाशें रुपयांचें देणें होतें. पण कशाबद्दल हें कळेना. म्हणून त्यानें तो मजकूर आपल्या आईला वाचून दाखविला व तिला विचारलें.

आईनें थोडा वेळ विचार केला व म्हणाली "होय बाबा! थोडें पुसट कांहीं तरी आठवतें आहे. म्हणजे तें देणें त्यांनीं दिलें नव्हतें, वाटतें? ते कधीं माझ्याजवळ याविषयीं बोलले नाहींत. तीस वर्षांपूर्वीची गोष्ट असेल. तुझें वय त्यावेळीं सुमारें तीन वर्षांचें होतें." नंतर तिनें, तिला जें आठवलें तें, थोडक्यांत सांगितलें.

गोपाळचे वडील वासुदेवराव यांच्याकडे तशी जास्त जमीन नव्हती. घरची गरीबीच होती. म्हणून कोणी जेवायला बोलाविलें तर दूर परगांवीं जावें लागलें तरी जात.

एकदां वासुदेवराव राजधानीच्या गांवीं एका मोठ्या अधिकाऱ्याच्या घरीं जेवायला गेले होते. त्याच्याकडे कोणाचें तरी लग्न होतें. तेथें जेवून खाऊन व दक्षिणा घेऊन

[श्री. मा. गो. मोरे

ते घरीं परत येत होते. वाटेंत रघुनाथराव भेटले. ते संगमनेरचे राहणारे होते. ते देखील लग्नाला आले होते. दोघांची वाट एकच होती. म्हणून दोघे बोलत बोलत बरोबर येत होते. संगमनेरजवळ पोंचेपर्यंत खूप काळोख पडला. त्याच वेळीं एका चोरानें झाडापाठीमागून येऊन दोघांच्या पायांवर जोरानें दांडकें मारलें. परंतु वासुदेवरावांनाच फार लागलें व ते खालीं पडले. नंतर चोरांनीं त्या दोघांना निरनिराळ्या झाडांना बांधलें व त्यांच्याजवळ जें कांहीं होतें तें काढून घेतलें. नंतर तो म्हणाला—"तुमच्या दोघांपैकीं जो कोणी जाऊन शंभर रुपये आणून देईल त्याला तर सोडून देईनच दुसऱ्याला पण सोडून देईन. पैसे आणायला गेलेला सकाळपर्यंत पैसे घेऊन आला नाहीं किंवा बरोबर आणखी कोणाला घेऊन आला तर येथें राहील त्याचा वध केला जाईल."

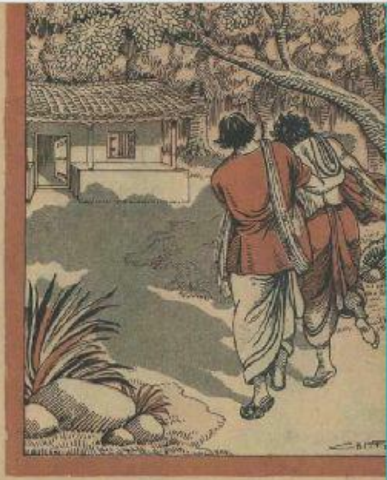
दोघे एकत्र पकडले गेले होते म्हणून चोरानें ही युक्ति केली होती. दोघांपैकीं कोणी एकटाच भेटला असता तर त्याच्याजवळ जें कांहीं मिळालें असतें तें घेऊन चोर निघून गेला असता. पण आतां दोघांपैकीं एकानें शंभर रुपये आणून देऊन दुसऱ्याला वांचवायचें होतें. वासुदेवरावांचें गांव दूर होतें. रघुनाथरावांचें गांव जवळ होतें. म्हणून ते चोराला म्हणाले—"मला सोड, मी जाऊन उजाडण्यापूर्वीं शंभर रुपये आणून देतों."

वासुदेवरावांना तें शक्यच नव्हतें. कारण एक तर गांव दूर होतें, दुसरें घरांत फुटकी कवडीसुद्धां नव्हती. मग शंभर रुपये कोठून आणून देणार!

"माझें गांव जवळ आहे, मी जाऊन शंभर रुपये आणून देतों." रघुनाथरावांनीं चोराला सांगितलें.

चोरानें रघुनाथरावांना सोडलें. अशा तऱ्हेनें जीव वांचल्यावर रघुनाथराव पुन्हां परत येऊन शंभर रुपये आणून देईल व आपला जीव वांचवील असें स्वप्नांत देखील वासुदेवरावांना वाटलें नव्हतें. सकाळीं चोर आपला जीव घेणार ही खात्री वासुदेवरावांना वाटत होती. म्हणून देवाची दया मार्कीन राहाण्यापलीकडे त्यांना दुसरा उपाय उरला नव्हता.

परंतु रघुनाथराव उजाडण्यापूर्वीं परत आले व चोराला शंभर रुपये दिले. चोर पळून गेल्यावर रघुनाथरावांनीं वासुदेवरावांना सोडलें. अशा तऱ्हेनें जीव वांचविणाऱ्या रघुनाथरावांनीं केलेल्या उपकाराची फेड कशी करावयाची हे वासुदेवरावांना सुचेना. नंतर रघुनाथराव वासुदेवरावांना आपल्या घरीं उचलून घेऊन गेले. त्यांना लागलें होतें. पदरचे पैसे खर्च करून औषधपाणी केलें. त्याहून जास्त आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे रघुनाथराव स्वतः तसे श्रीमंतपण नव्हते. रात्रीच्या रात्रीं त्यांनीं शंभर रुपये कसे काय उभे केले असतील हें वासुदेवरावांना कळेना. ते शंभर रुपये व औषधपाण्यासाठीं खर्च केलेले पंधरा रुपये, हे सर्व कसे

फेडायचें हा एक मोठा प्रश्न होता. तरी घरीं निघते वेळीं निरोप घेतांना, मी शक्य तितक्या लवकर हें कर्ज फेडीन असेंदेखील त्यांनीं सांगितलें होतें.

वासुदेवरावांनीं घरीं आल्यावर घडलेलें वृत्त बायकोला सांगितलें होतें. बायकोनें विचारलें तेव्हांच त्यांना आठवलें कीं रघुनाथरावांच्या घरीं त्यांचा तांब्या राहून गेला होता.

त्यानंतर दोन वर्षांनीं वासुदेवराव वारले. त्यांनीं कर्ज फेडलें कीं नाहीं गोपाळच्या आईला माहीत नव्हतें. कारण वासुदेव-

रावांना या ना त्या कामानिमित्तें नेहमी घराबाहेर व तें देखील परगांवीं रहावें लागत असे. घर सोडून एकदां गेले कीं दोन दोन तीन तीन दिवस परत येत नसत. अगदीं शेवटीं ते आजारी पडले तेव्हां त्यांना अर्धांग झाला व वाचा बंद झाल्यामुळें त्यांना बायकोजवळ कांहीं सांगतां आलें नाहीं.

तें सर्व ऐकून गोपाळला फार वाईट वाटलें. वडिलांचें कर्ज इतके दिवस फेडलें गेलें नव्हतें. पैतृक ऋण फेडणें मुलाचें कर्त्तव्य असतें. तें फेडल्याशिवाय पित्याच्या आत्म्याला शांतिलाभ होणार नाहीं.

गोपाळनें हिशोब करून पाहिला, व्याजासकट कर्जाची रकम पांचशेंवर होत होती. म्हणून त्यानें लगेच थोडी जमीन विकली व पैसे घेऊन संगमनेरच्या वाटेनें निघाला. त्यानें तेथें पोंचल्यावर रघुनाथरावांविषयीं चवकशी केली तेव्हां एक जण म्हणाला—"हो हो, अहो ते रघुनाथराव म्हणतां? अहो ते गांवचे कुळकर्णी होते. आतां बहुतेक ते येथें नाहींत सें वाटते."

गोपाळ कुळकर्ण्याकडे गेला. त्यावेळीं कोणी एकनाथराव गांवचे कुळकर्णी होते. त्यांनी गोपाळच्या परोपकाराच्या गोष्टी ऐकल्या होत्या. म्हणून गोपाळनें आपली ओळख सांगतांच त्यांनी गोपाळला आदरपूर्वक बसायला सांगितलें व सर्वप्रकारें त्याचा आतिथ्यसत्कार केला.

गोपाळ त्याच्या वडिलांनीं रघुनाथरावांकडून घेतलेल्या कर्जाची गोष्ट सांगून म्हणाला—"तुमच्या वडिलांनीं माझ्या वडिलांना एकशें पंचवीस रुपये कर्जाऊ दिले होते. तें आजपर्यंत मला माहीत नव्हतें. गेल्या तीस वर्षांत त्यावर जें व्याज चढलें आहे तें जमेस धरून मी कर्जाची पुरी रकम फेडण्यासाठीं आलों आहें. घ्यावी."

एकनाथराव पैसे घेण्यास मागेंपुढें करूं लागले. म्हणाले—"अहो, तुमच्या वडिलांना माझ्या वडिलांनीं जें दिलें होतें तें कर्ज नसून त्यांच्या रक्षणासाठीं खर्च केलेले पैसे होते ते. पण तुम्ही तें कर्ज समजून फेडण्यासाठीं आलांत हें पाहून तुमच्या पितृभक्तीचें कौतुक करावें तितकें थोडें आहे."

"तुमच्या वडिलांनीं काय विचार करून माझ्या वडिलांना मदत केली होती. हें कळायला आज जागा नाहीं. पण माझ्या वडिलांनीं ती रकम कर्जाची मानून टिपून ठेवली होती. ती गोष्ट कळल्यावरच मी आज आलों आहें." गोपाळ म्हणाला.

शेवटीं गोपाळच्या आग्रहावरून एकनाथरावांनीं पैसे घेतले व म्हणाले—"तुम्ही हे पैसे द्यायला इतका आग्रह करीत आहां तर मी घेतों. हे पैसे मी कोणत्या तरी धार्मिक कार्याला लावीन." असें सांगून त्यांनीं पावती लिहून दिली. नंतर गोपळ निरोप घेतेवेळीं म्हणाला—"हो, एक गोष्ट आठवली, माझे वडील तुमच्या घरून निघतांना आपला तांब्या घेऊन जायला विसरले होते. आहे का तो?"

एकनाथराव चकित होऊन म्हणाले—"पाहून येतों. जुन्या भांड्यांत असेल.

थांबा." थोड्या वेळानें एक लहानसा गडू एकनाथराव घेऊन आले आणि म्हणाले—"हा आहे तुमच्या वडिलांचा तांब्या!"

गोपाळ तो तांब्या घेऊन आपल्या गांवीं निघाला. थोडें अंतर चालून गेल्यावर त्याला एका झाडाखालीं एक म्हातारा साधू बसलेला दिसला. त्या साधूला गोपाळनें जाते वेळीं पण पाहिलें होतें. त्या साधूसमोर फाटके कपडे घालून आतां दोन मुलें व एक जण असे तिघे उभे होते. तो मनुष्य रडत सांगत होता. "एकदां येऊन आईला भेटा." त्याच्या-

बरोबर आलेली मुलें रडत म्हणत होती "या ना आजोबा!" त्या साधूचें लक्ष तिकडे मुळीच नव्हतेंसें दिसलें.

गोपाळ तेथें थांबला. त्यांच्याजवळ चवकशी करतां त्याला सर्व कांहीं कळलें. तो म्हातारा साधूच रघुनाथराव होता. त्यानें गोपाळच्या वडिलांचा जीव वांचविला होता. तोच तीस वर्षांपूर्वी संगमनेरचा कुळकर्णी व ग्रामप्रमुख होता. घरची गरीबी होती. जमीन महसूल वसूल करून त्यानें घरांत शंभर रुपये ठेवले होते. तेच पैसे देऊन त्यानें वासुदेवरावांना सोडविलें होतें. परंतु ते रुपये पुन्हां सरकारांत जमा करणें त्याला शक्य झालें नाहीं व वासुदेवरावदेखील कर्जाचे पैसे फेडूं शकले नाहींत.

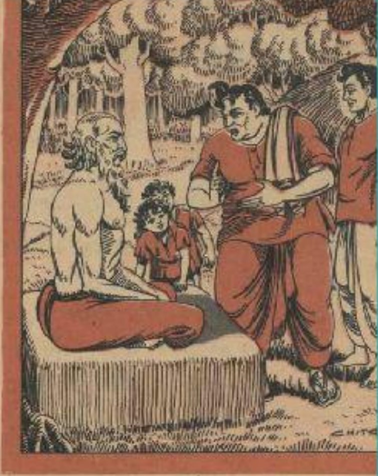
सरकारचे पैसे जमा करण्याची वेळ जवळ येत गेली तेव्हां रघुनाथरावांनी गांवांतल्या लोकांकडून कर्ज मागून ते रुपये फेडण्याचा प्रयत्न केला. एकनाथाच्या वडिलांचें रघुनाथरावांशीं पटत नव्हतें. त्यांनी सरकार दरबारांत जाऊन रघुनाथरावांविरुद्ध अधिकाऱ्यांचे कान भरले. अधिकाऱ्यांनी येऊन चवकशी केली तेव्हां जमीन महसुलाचे पैसे रघुनाथरावांनी खर्च करून टाकल्याचें कळलें. रघुनाथरावांनी चोराच्या हातून वासुदेवरावांना सोडविण्यासाठीं पैसे दिल्याचें सांगितलें नाहीं. अर्थात त्याला कामावरून कमी करण्यांत आलें. त्याच्याजवळ जी थोडी जमीन होती ती सरकारनें जप्त केली. त्याला गांवाबाहेर हाकलून लावण्यांत आलें व त्याच्याजागीं एकनाथाच्या वडिलांना कुळकर्णी म्हणून नेमण्यांत आलें.

त्या दिवसापासून रघुनाथरावांना आपल्या जीविताचा घरादाराचा वीट आला. त्यांनीं संन्यास घेतला व रानांत जाऊन ते एक झोंपडी बांधून राहूं लागले. त्यांचा मुलगा मधून मधून येऊन त्यांना जेवण देऊन जाई. आतां त्यांची बायको आजारी पडली होती. मरण्यापूर्वी पतीची भेट होईल म्हणून ती वाट पहात होती. म्हणून मुलगा त्याला घरीं चला म्हणून आग्रह करीत होता.

हें सर्व ऐकून गोपाळ थक्कच झाला. त्यानें रघुनाथरावांना विचारलें—"माझे वडील तुमच्याकडे एक तांब्या ठेवून गेले होते नाहीं का?"

"होय गेले होते. तो तांब्या आहे घरांत. ज्या सद्‌गृहस्थाला मदत करायला गेल्यामुळें आमची अशी दुर्दशा झाली त्याला आम्ही कसे काय विसरूं? माझ्या आईनें तो तांब्या घेऊन त्याच्याकडे भीक मागायला जाऊन ये म्हणून मला कितीदां सांगितलें. पण मी उत्तर दिलें कीं जोंपर्यंत जिवांत जीव आहे त्याच्या दारीं भीक मागायला जाणार नाहीं." तो मनुष्य म्हणाला.

गोपाळनें त्याला आपली ओळख पुरी दिली व त्या साधूला म्हणाला—"रघुनाथराव! आतां या पुढें तुम्हीं संन्यासी म्हणून रहावें कीं पुन्हां घरीं जाऊन मुलांबाळां-बरोबर रहावें हें तुम्हीच ठरवायचें आहे.

पण माझ्या प्रयत्नानें तुमचा मुलगा पुन्हां गांवचा कुळकर्णी म्हणून बहाल होईपर्यंत माझ्या बाबांच्या आत्म्याला शांतिलाभ होणार नाहीं."

गोपाळ रघुनाथरावाच्या मुलाला व नातवंडांना बरोबर घेऊन त्यांच्या झोंपडी-पर्यंत गेला. रघुनाथरावांच्या बायकोला सर्व वृत्त कळल्यावर पुनर्जन्म झाल्यासारखें वाटलें. आपल्या वडिलांचा तांब्या घेऊन व बरोबर रघुनाथरावांच्या मुलाला घेऊन गोपाळ एकनाथाच्या घरीं गेला. त्यावेळीं एकनाथ चारसहा प्रमुख गांवकऱ्यांबरोबर बोलत

बसला होता. गोपाळनें त्याला विचारलें– "काय हो एकनाथराव, तुम्हीच रघुनाथरावांचे चिरंजीव म्हणून मी चुकीनें तुमच्याशीं सर्व बोलतों असलांतरी तुम्ही माझ्या चुकीची दुरुस्ती करायला नको होती का? रघुनाथराव तुमचे वडील नाहींत व माझ्या वडिलांनीं तुमच्या वडिलांकडून कर्ज घेतलें नव्हतें. तुम्ही दिलेला तांब्यापण माझ्या वडिलांचा नाहीं. हा आहे माझ्या वडिलांचा तांब्या. यावर माझ्या वडिलांचें नांव देखील आहे. हा मनुष्य रघुनाथरावांचा मुलगा आहे. मी तुम्हांला दिलेले सर्व पैसे याला मिळाले पाहिजेत. म्हणून मुकाट्यानें सर्व पैसे परत करा. ही घ्या तुम्ही दिलेली पावती."

एकनाथ घाबरला. "काय भानगड आहे?" सर्व विचारूं लागले. कांहीं बोलल्याशिवाय त्यानें निमूटपणें सर्व रुपये परत केले. गोपाळनें ते रुपये नेऊन रघुनाथरावांच्या बायकोला दिले. "हे तुमचे रुपये आहेत. नीट औषधपाणी करून घ्या. खर्चाला आणखी पैशाची गरज पडली तर कळवा. मी पुन्हां येऊन भेटेन." असें सांगून गोपाळ निघून गेला.

गोपाळनें येऊन रघुनाथरावांवर झालेला अन्याय वर्णन करून सांगितला तेव्हां त्यांनीं जुने कागदपत्र काढून चवकशी केली व पुन्हां तीस वर्षांनंतर गांव कुळकर्ण्याचें काम रघुनाथरावाच्या कुटुंबियांकडे आनुवंशिक करून दिलें. रघुनाथरावांचा मुलगा गांव कुळकर्णी झाल्याचें ऐकून एकनाथानें त्याच्याशीं वितुष्ट ठेवण्याऐवजी आनंदानें सर्व कागदपत्र त्याला दिले. अज्ञानन्हेनें त्याला तुरुंगाची पायरी चढावी लागली नाहीं.

कुत्र्यांना कळतें

एका धनगराला आठवड्याच्या बाजाराला जावें लागलें. मेंढरांवर लक्ष ठेवण्यासाठीं त्यानें कोणाजवळ सांगून ठेवलें नाहीं. कारण सांगून ठेवायला त्याचा मित्र किंवा कोणी नातेदार पण नव्हता. देवावर भरंवसा ठेवून त्यानें मेंढरें चरायला सोडलीं व बाजार पेठेला निघून गेला.

धनगर कांहीं अंतर चालून गेला असेल, त्याला बाजारपेठेंतून येणारा त्याच्या ओळखीचा एक मनुष्य भेटला. त्यानें त्याला विचारलें "काय बुवा. कोठें निघालास?"

"बाजारपेठेला जातों आहें. तसेंच एक जरूरी काम आहे." धनगर म्हणाला.

"मेंढरें कोठें आहेत? नजर ठेवायला आहे का कोणी?" त्यानें विचारलें.

"कोण असणार? देवाच्या भरंवशावर ठेवून आलों आहें." असें सांगून धनगर पुढें निघाला.

"मी पाहातों, आतां देव त्यांच्यावर कशी नजर ठेवतो तें." असा विचार करीत तो त्या धनगराचीं मेंढरें चरत होतीं तिकडे गेला. व पंचवीस मेंढरें निवडून त्यांना आपल्या गांवीं हांकून घेऊन निघून गेला.

धनगर बाजारपेठेंत आपलें काम आटोपून परत आला तेव्हां पंचवीस मेंढरें कमी झाल्याचें त्याला आढळलें. तेव्हां त्याला कळलें कीं देवाच्या भरंवशावर मेंढरें सोडून देणें बरोबर नाहीं.

मेंढरांची राखण करण्यासाठीं त्यानें दोन कुत्रीं विकत घेतलीं. ज्याच्याकडून त्यानें तीं कुत्रीं विकत घेतलीं होतीं त्यानें त्यांना

रोज प्रत्येकी एक पावशेर मांस खायला घालायला सांगितलें होतें. राखण करायला कुत्री ठेवली तरी मेंढरें कमी होत गेलीं. त्या प्रदेशांत लांडगे पुष्कळ होते. ते रोज एकेक दोन दोन मेंढरें खात. दुसऱ्या दिवशीं मेंढरें मोजल्यावरच ही गोष्ट कळे. कुत्रीं लांडगे येत असलेली पहात. पण तीं भुंकत नसत कीं त्यांच्या अंगावर धांवून जात नसत. मेंढरें उचलून नेऊं लागले कीं पहात उभीं रहात. लांडगे मेंढरांना ठार करून त्यांचें मांस पोट भरून खात व बाकी तेथेंच टाकून निघून जात. ते निघून गेल्यावर उरलेलें मांस कुत्री खात. दररोज हेंच होत असे. मेंढरें रोज कमी होत होतीं. काय करावें हें धनगराला सुचेना. तो अगदीं निराश झाला. त्या विचारांत त्याला एक दिवशीं रडूं कोसळलें.

तितक्यांत त्याला एक दाढीवाला म्हातारा तिकडे येत असलेला दिसला. त्यानें धनगराला रडत असलेला पाहून विचारलें—“कां रडतोस रे? असें झालें तरी काय, सांगशील कीं नाहीं?”

“रडूं नाहींतर काय करूं? देवाच्या भरंवशावर मेंढरें सोडून एकदां मी बाजार-

पेठेला गेलों होतो तेव्हां पंचवीस मेंढरें नाहींशी झालीं. मग विचार केला कीं राखण करण्यासाठीं कुत्री पाळावीं. पण कुत्री ठेवून न ठेवून सारखींच. दररोज लांडगे येत आहेत व मेंढरें चोरून नेत आहेत. हीं कुत्रीं भुंकतदेखील नाहींत.” धनगर म्हणाला.

“कुत्र्यांना खायला काय घालतोस?” म्हाताऱ्यानें विचारलें.

“एकेक पावशेर मांस. म्हणजे प्रत्येकाला एकेक उंदीर खायला घालीत आहें.” धनगर म्हणाला.

“म्हणूनच तर तुला असें रडत बसावें लागत आहे. तूं जेव्हां जेव्हां बकरा किंवा मेंढरूं कापतोस तेव्हां तेव्हां थोडें मांस कुत्र्यांना पण खायला देत जा. तूं आपलें काम बरोबर करूं लागलास कीं कुत्रींपण आपलें काम बरोबर करूं लागतील.” म्हातारा म्हणाला.

तेव्हांपासून धनगर आपल्या कुत्र्यांना पोटभर खायला घालूं लागला. पहिल्या दिवशीं एक मेंढरूंदेखील कमी झालें नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं एक दोन लांडगे कळोख पडूं लागल्याबरोबर आले.

“पळा रे पळा! आमचा धनी आम्हांला पोटभर खायला घालीत आहे, आम्हांला तुमचें उष्टें मांस नको खायला.” एक कुत्रें भुंकूं लागलें.

“जाऊं नकोस. तूं आपलें पोट भरून खा व आम्हांला पण थोडें देऊन जा.” दुसरें कुत्रें भुंकलें.

दुसऱ्या कुत्र्याचें भुंकणेंच लांडग्यांना खरें वाटलें व ते मेंढरांच्या कळपांत शिरले. लगेच राखण करणाऱ्या कुत्र्यांनीं त्यांच्यावर झडप मारून त्यांना ठार केलें.

पाताळांतील नाग

सोन नदीच्या काठीं गौड नगरीं महीपाल नांवाचा राजा राज्य करीत असे. तो युवराज असतांनाच आपल्या बायकोबरोबर नदी काठीं गेला. तेथें कांहीं कोळी मासे धरत होते. त्यांनीं तीन मासे आणून युवराजाला भेंट म्हणून दिले. आणि म्हणाले—"आम्ही ते राजवाड्यांत आणून पोंचते करूं, पण युवराज म्हणाला कीं, कशाला? मी घेऊन जाईन बरोबर."

नंतर तो आपल्या बायकोबरोबर गिरि-प्रदक्षिणा करून राजधानीकडे परत जाण्या-पूर्वी डोंगराच्या पायथ्याशीं एका दगडावर थोडा वेळ बसला आणि कोळ्यांनीं दिलेल्या माशांकडे लक्ष्यपूर्वक पाहूं लागला. ते मासे त्या नदींत मिळणाऱ्या सामान्य माशांपेक्षा थोडे मोठे व चांगलेपण होते. महीपालाच्या बायकोनें जास्त लक्षपूर्वक पाहून विचारलें—"हा किडा कसला?"

टोपलांत तीन माशांव्यतिरिक्त एक किडा पण होता. तो काळा व दिसायला विलक्षण होता.

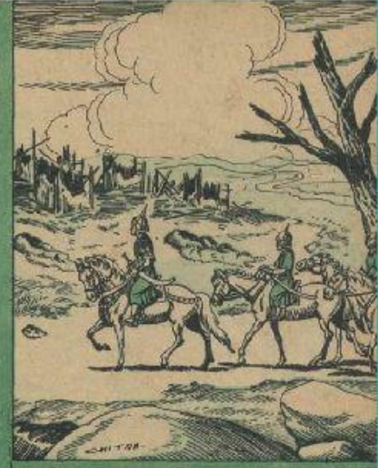
"हा, विषारी किडा दिसतो आहे. द्या फेंकून!" बायको म्हणाली.

महीपालनें बायकोच्या सांगण्याप्रमाणें शेपटी पकडून जवळच्या एका पडक्या विहिरींत तो किडा फेंकून दिला व दोघें राजवाड्यांत परत गेलीं.

त्यानंतर कांहीं दिवसांनीं अंग व मगध या दोन राज्यांचें आपसांत एक मोठें युद्ध झालें. महीपाल आपल्या वडिलांबरोबर मगध राज्याच्या वतीनें युद्धाला गेला. त्या युद्धांत मगध राज्याला जय मिळाला. पण युद्धांत महीपालच्या वडिलांस वीरगति मिळाली. तो घरीं आला तेव्हां चहूंकडे शुकशुकाट दिसला. कित्येक गांवें जळून बेचिराख झाली होतीं.

महीपालनें घरीं पोंचतांच विचारलें—"या प्रदेशावर असें एकदम कोणतें मोठें संकट आलें आहे?"

"होय. फारच मोठें संकट आलें आहे व तें देखील तुमच्यामुळेंच. आपण त्या दिवशीं जो किडा एका पडक्या विहिरींत टाकला होता तो पाताळांतला एक नाग होता. एक लहान किड्याचें रूप घेऊन कोळ्याच्या टोपलींत कसा काय आला नकळे. तो विहिरींत मोठा झाला व आतां वीस हात लांब एक नाग सांप झाला आहे. त्याला भूक लागली कीं त्याच्या तोंडांतून ज्वाळा येऊं लागतात. तो आपलें भक्ष्य शोधायला निघाला कीं, तो जिकडे जातो तिकडचीं झाडें झुडपें व घरें दारें जळून जातात. एवढेंच नव्हे तर दगड देखील वितळून जातात. तो मनुष्य किंवा प्राणी कांहीं खात नाहीं. तो दूध पितो हें कळल्यापासून लोक डोंगराखालीं मोठमोठीं भांडीं व कढाया भरून दूध ठेवून देतात. तो रोज

सकाळीं येतो व दूध पिऊन नदींत निघून जातो. नदीच्या एका डोहांत दगडाला विळखा घालून झोंपतो. पाताळांत परत जायची वाट त्याला माहीत नसावी." या शब्दांत महीपालाच्या बायकोनें त्या भयंकर सांपाचें वर्णन केलें.

"पाताळांतले सांप एक हजार वर्षं जगतात, म्हणे! या नागाला ठार केलें नाहीं तर प्रजेला फार त्रास होईल. या नागाला इतकें दूध रोज पाजत गेलो तर प्रजेला प्यायला दूध कोठून मिळणार?" महीपाल म्हणाला.

"प्रजा खरोखरच फार घाबरून गेली आहे. या सांपाला कसें वाटेला लावायचें हें कोणाला कळत नाहीं. कांहीं दिवसांनीं इतकें दूध तरी कोठून मिळणार? ज्या दिवशीं त्याला दूध मिळत नाहीं त्या दिवशीं तो वाटेल तिकडे जातो व वाटेंत पडेल तें जळून भस्म होऊन जातें." महीपालची बायको म्हणाली.

"मी त्याला, काय वाटेल तें करून ठार करीन." असें सांगून तो नदीकाठीं गेला. पाण्यांत दगडाला विळखा घालून सांप पडून होता. त्याचा काळा रंग

चमकत होता. महीपालला डोंगराच्या पायथ्याशीं दुधाची मोठी टाकी पण दिसली. त्याच टाकींत लोकांनीं ओतलेलें दूध तो सांप पीत असे.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं महीपाल तलवार घेऊन सांप दूध पीत असे त्या जागी गेला. सांप दुधांत तोंड बुडवून दूध पीत होता व त्याचें सर्व अंग बाहेर होतें. ती संधी साधून महीपालनें आपल्या तलवारीनें त्याचे दोन तुकडे केले. तलवारीचा धक्का लागल्यानें सांपाचें तोंडपण बाहेर येऊन पडलें. महीपालला वाटत होतें कीं सांप मरेल. पण सांप जमिनीवर तडफडूं लागला व आश्चर्य म्हणजे त्याचें तोंड व शरीर पुन्हां जुळलें व त्याच्या तोंडांतून ज्वाला येऊं लागला. तें पाहून सांप वळून त्याच्याकडे पाहण्यापूर्वीच महीपाल दूर निघून गेला. त्यानें मागें वळून पाहिलें तेव्हां सांप नदीकडे परत जात असलेला त्याला दिसला.

महीपालनें घरीं गेल्यावर जें घडलें तें आपल्या बायकोला जाऊन सांगितलें.

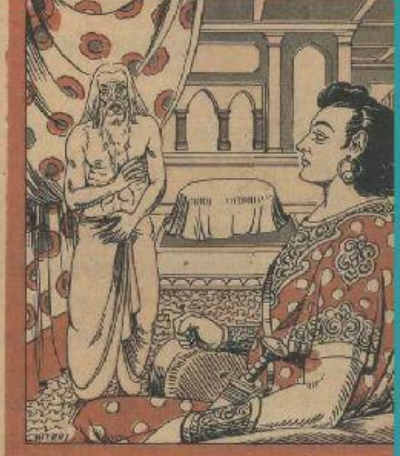
"त्या सांपाला तलवारीनें ठार करणें अशक्य आहे. त्याचे शंभर तुकडे केले तरी ते पुन्हां जुळतील. याला आतां कसें ठार करावें?" महिपालनें बायकोला विचारलें व विचारांत पडला.

गौड नगरीं एक वृद्ध नागरीक रहात असे. त्याला जगाचा अनुभव व ज्ञान फार होतें. कोणताहि कठीण प्रश्न असला तरी तो कसा सुटेल हें तो सांगत असे. महीपालनें बायकोच्या सांगण्यावरून त्याला बोलवून घेतलें व आदरपूर्वक बसायला सांगून पाताळांतल्या नागाच्या संकटांतून कशी सुटका मिळेल हें विचारलें.

म्हातारा कांहीं वेळ डोळे बंद करून विचार करीत राहिला व नंतर म्हणाला-"राजा! त्या नागाला ठारच करावयाचें असेल तर पाण्यांत शिरूनच त्याच्याशीं युद्ध केल्यास तें शक्य होईल."

राजाला तो सल्ला थोडा विचित्र वाटला. ज्या नागाला जमिनीवर ठार करणें अशक्य आहे त्याला पाण्यांत ठार करणें कसें शक्य होईल? या शिवाय त्या दिवशीं नदीला पूर पण आला होता. वेगानें वाहणाऱ्या नदींत पाय थरत नव्हता मग सांपाशीं युद्ध कसें शक्य होणार?

त्या सर्वांचें उत्तर त्या वृद्ध नागरिकानें दिलें नाहीं. "मला जें बरोबर वाटलें तें

मी म्हणालो. पुढें आपल्याला वाटेल तें करावें." असें सांगून तो निघून गेला.

अशक्यच का होईना, महीपालानें, त्या म्हाताऱ्यानें सांगितल्याप्रमाणें करण्याचें ठरविलें. नाग दूध प्यायला गेला असतां तो नदीकाठीं गेला आणि ज्या दगडाला नाग विळखा घालून पडून रहात असे त्या दगडाजवळ पोहोत गेला. त्या दगडाचें एक टोंक पातळीवर येत असे. त्यावर चढून महीपाल तलवार उपसून सांप येण्याची वाट पहात उभा राहिला.

कांहीं वेळानें सांप दूध पिऊन परत आला. त्याला दगडावर कोणी उभा

आहे हें दिसलें. तो पाण्यांत उतरून पोहोत दगडाजवळ आला. व घाई घाईनें दगडाला विळखा घालूं लागला. महीपाल चकित होऊन त्याच्याकडे पहात होता. पाण्यांत दगडाला सांप विळखा घालून बसला असल्या कारणानें त्याचें तोंड कोठें आहे व शेंपूट कोठें आहे हें महीपालला कळेना. इतक्यांत त्याच्या पायाला विळखा घालून सांप ओढीत असल्याचें महीपालला कळलें. तें त्याचें शेपूट होतें. महीपालनें तें तलवारीनें छाटून टाकलें व तें पाण्यांत पडून वाहून गेलें.

म्हातान्यानें तसा सल्ला कां दिला होता हें आतां महीपालला कळलें. आतां त्याच्या मनांतली सांपाची भीति पार लयास गेली. जेथवर त्याचा हात पोंचला, त्यानें तलवारीनें सांपाच्या अंगाचे तुकडे करून टाकले. एकेक तुकडा वाहून जातांना दिसला कीं त्याचा उत्साह द्विगुणित होई. कारण ते तुकडे पुन्हां जुळत नव्हते. शेवटीं सांपाचें तोंडदेखील प्रवाहांत वाहून जात असलेलें त्याला दिसलें.

त्यानें घरीं आल्यावर पुन्हां त्या वृद्ध नागरिकाला आदरपूर्वक बोलाविलें व त्याचा सार्वजनिक सत्कार केला. कारण त्याच्या सल्ल्यानेंच नगराचें रक्षण झालें होतें.

परंतु एक गोष्ट राजाला कळली नाहीं. त्या म्हातान्यानें पाताळ नागाला पण मदतच केली होती. पाताळनाग मरत नाहींत. राजानें कापून टाकलेले तुकडे समुद्रांत एकत्र जमले व पुन्हां जुळले. तेथल्या नागांनीं त्याला ओळखलें व त्याला आपल्याच पैकीं एक मानून पाताळ लोकांत राहण्याची परवानगी दिली.

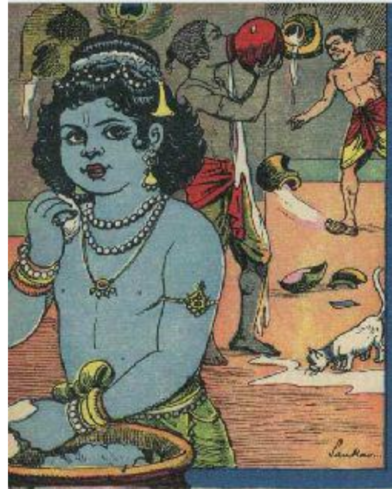

कृष्णाचा खोडसाळपणा वाढत गेला. आतां याला कसा आळा बसेल हें गोपींना कळेना. गप्प तरी किती दिवस बसणार. शेवटीं त्यांनीं यशोदेकडे जाऊन कृष्णाच्या विरुद्ध तक्रारी सांगण्याचें ठरविलें. एक गोपी येऊन म्हणाली—"लाडकें मूल फक्त तुझ्याच पोटीं जन्मलें आहे. डोक्यावर बसवून ठेवलें आहेस त्याला, लाड कर करून. लहान मूल म्हणून आम्ही कानाडोळा करीत आलों. म्हणजे त्याला डोक्यावर चढूं देऊं असें वाटलें होय तुला! तूंच शिकवून देते आहेस आपल्या लाडक्याला. त्यानें माझ्याकडे जो धुमाकूळ घातला तो जरा कान उघडून ऐक." असें सांगून ती कांहीं बोलणार इतक्यांत दुसरी गोपी येऊन म्हणाली—

"वाइ वाइ, वाइ वाई! काय म्हणावें या मुलाला? घरांत शिरून दहा मडकीं तूप, दही व दूध केलें कीं फस्त यानें. दुधाचीं मडकीं अशी पालथी केली तर आम्हां गरिबांचा निभाव कसा लागणार?"

तिसरी गोपी आली व म्हणाली—"हा मुलगा आहे कीं राक्षस! मडकीं भरून लोणी शिंक्यावर ठेवलें होतें. तीं सर्व मडकीं रिकामी केलीं कीं या गुलामानें. नंतर मडकीं फोडलीं आणि शिंकीं तोडून पळून गेला! आम्हांला नाहीं बाई हें खपणार!"

आणखी एक गोपी येऊन जोरजोरानें हात हालवून यशोदेला म्हणाली–"दुभत्याच्या खोलींत तूप भरून ठेवलें होतें मडक्यांत. मागच्या बाजूनें घराला कुलप होतें. आपलें रत्न आलें आणि कुलूप फोडून आंत शिरलें. मी तर घाबरून पळूनच गेलें. त्यानें तूप खाल्लें कीं नाहीं हें नाहीं मला कळलें. थोड्या वेळानें जाऊन पाहातें तर एक थेंब भर तूप असेल तर शपथ! हा त्रास सहन करण्यापेक्षां गाई गुरांना घेऊन हें गांव सोडून कोठें तरी निघून जाण्यांत शहाणपण आहे. निदान या तुझ्या लाडक्याच्या त्रासांतून तर जीव सुटेल!"

आणखी एक गवळीण पाठीमागून इतर गवळणींना रेटीत व बाजूला ढकलत पुढें आली व म्हणाली–"हें तूं काय ऐकत बसली आहेस? माझ्या घरांत जो उपद्व्याप आपल्या चिरंजिवांनीं मांडला आहे तो बे ऐकून थोडा.. तुझें लेंकरूं आमच्या घरांत शिरलें. दहा मडकीं तूप, दहा मडकीं दही व दहा मडकीं दूध, जमिनीवर ओतून घरभर राडा करून ठेवला. रिकामीं मडकीं फोडून टाकलीं. नंतर गोठ्यांत शिरून गाई व वासरें सोडून दिलीं. घरांत मुलें रडत आहेत त्यांना पाजायला एक थेंबभर देखील दूध नाहीं."

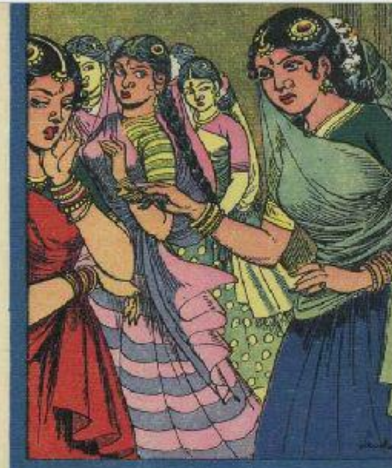
आणखी एक गोपी येऊन म्हणाली–"मी मुलांकरितां व त्यांच्या वडिलांसाठीं तूपासाखरेचीं पक्वान्नें डबे भरून ठेवलीं होतीं. तुझ्या लाडक्यानें सर्व पक्वान्नें खाऊन डबे व भांडीं रिकामीं केलीं. त्याचें पोट म्हणजे भस्मासुराचें पोट आहे. मी कांहीं सांगितलें तरी त्यावर माझीं मुलें किंवा त्यांचें वडील विश्वास करतील कीं नाहीं शंकाच."

अशा तऱ्हेनें सगळ्या गोपींनीं यशोदेला कृष्णाच्या विरुद्ध अनेक तक्रारी सांगितल्या.

एकीच्या घरचा भिजवून ठेवलेली कणीक व साखरच कृष्णानें खाऊन टाकली होती. एवढेंच नव्हे तर कच्चे तांदूळसुद्धां कृष्णानें खाऊन टाकले होते. हीं कामें आतां लहान मुलांचीं का म्हणावयाचीं? कोणाच्या गाई, तर कोणाचीं वासरें रानांत सोडून द्यायचीं, घरांत त्यांचा मालक नाहीं कीं घरीं दुसरें कोणी नाहीं. हा सर्व उद्योग करणारें कुकुलं बाळ का?

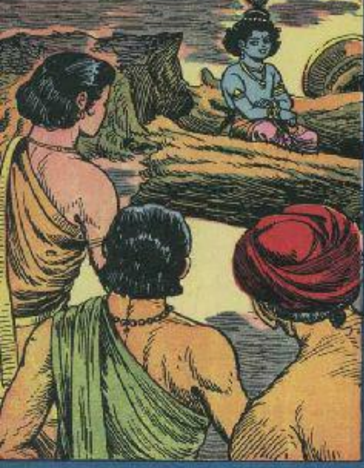
शेवटीं सर्वांनीं एकत्र मिळून सांगितलें–"आम्ही जातों हें गांवच सोडून. तूं व तुझा मुलगा रहा तुम्हीच सुखानें."

सर्वांचें म्हणणें ऐकून यशोदा म्हणाली–"माझ्या मुलानें तुमचें एवढें का नुकसान केलें आहे? मी देईन बरं का सर्व भरून. पण एवढ्याशा मुलानें इतकी नासधूस केली असेल व इतका त्रास दिला असेल या गोष्टीवर विश्वासच बसत नाहीं माझा. बाकी तुम्ही खोटें कशाला सांगाल? पाहातें मी त्याला. पण तुम्ही नका बाई गांव सोडून जाण्याचें बोलूं? तुम्ही सर्व निघून गेलांत तर आम्ही एकटे कसे राहूं या गांवांत?" असें सांगून व सर्वांची समजूत घालून यशोदेनें सर्वांना निरोप दिला.

नंतर तिनें कृष्णाला बोलावून विचारलें–"बाळ, कशाला जातोस त्यांच्या घरीं? तुला माझ्या घरीं दही, लोणी नाहीं का खायला मिळत? तूं हवें तितकें लोणी खा. आईच्या हातचा लोण्याचा गोळा नाहीं का आवडत तुला? घरचें घोटभर दूध कासंडीभर दुधासारखें असतें. कां उगीच दुसऱ्यांच्या घरीं जाऊन अशी नासधूस करतोस?"

"आज उजाडल्यापासून तुझ्या विरुद्ध तक्रारी ऐकूनच कान किटले. फार खट्याळपणा चालवला आहेस. मला नाहीं आवडत हा खट्याळपणा. थांब, आज मी तुझी खोडच

मोडतें." असें सांगून तिनें कृष्णाचा हात धरला व अंगणांत उखळ होतें त्या उखळाला त्याला बांधून ठेवला. नंतर एक काठी घेऊन आली व म्हणाली– "पाहातें येथून कोठें जातोस तें. हललास तर पहा." असें सांगून ती घरांत जाऊन कामाला लागली.

कांहीं वेळानें कृष्ण गोठ्यालगत दोन झाडें होतीं, त्या झाडांच्या मधोमध उखळ ओढीत घेऊन गेला. नंतर जोरानें असा हिसका दिला कीं दोन्ही झाडेंच उपळून खालीं पडलीं.

तो आवाज ऐकून शेजार पाजारच्या गोपी धांवत आल्या. त्यांनीं कृष्णाचा तो प्रताप पाहाला व आंत जाऊन यशोदेला सांगितलें. म्हणाल्या–"उगाच का कोणी म्हटलें कीं तुझा मुलगा मनुष्य नाहीं राक्षस आहे म्हणून? त्याला का तूं उखळीला बांधून ठेवला होतास? त्यानें झाडें उपटून पहा अंगावर पाडून घेतली आहेत. मोठें शहाण-पण केल्यासारखें तुला वाटत असेल. पण जरा बाहेर येऊन तर पहा, कांहीं बरेंवाईट झालें तर तें आम्हांला नाहीं खपणार."

तें ऐकून यशोदेच्या मनांत धस्स झालें. ती पळत बाहेर आली. तिला त्या वेळीं स्वतःचें भानदेखील राहालें नाहीं. चुलीवर दूध होतें तें तसेंच टाकून धांवली.

त्या अवधींत नंद व त्याचे मित्र गवळीपण तेथें आले. दोन ढगांमध्यें चंद्र असावा तसा कृष्ण त्या दोन्ही झाडांच्यामधें हंसत बसला होता.

नंदानें कृष्णाच्या कमरेला बांधलेली दोरी सोडली व त्याला उचलून घेऊन म्हणाला–"कोणी रे बांधली दोरी कमरेला? आणि उखळीला बांधून कां कोणी ठेवलें? इतकी दूर कशी रे उखळी ओढून नेलीस? आणि हीं दोन्ही झाडें कशी रे उपळून निघालीं? हें सर्व मी काय पाहातों आहें?"

यशोदेनें येऊन सर्व सांगितलें. म्हणाली– "कान धरला बाई या मुलापुढें. अहो, मीच बांधून ठेवलें होतें याला." तें ऐकून नंदानें मनातल्या मनांत आपल्या मुलाचें किती कौतुक केलें? 'एवढें का बळ आहे माझ्या मुलाच्या अंगांत?'

म्हाताऱ्या कोताऱ्यांना तें सर्व झालें कसें हेंच कळेना. "वादळ आलें नाहीं कीं वीज देखील पडली नाहीं. कोणी हत्ती या बाजूला आला नाहीं. मग हीं झाडें पडलीं कशीं? या एवढ्याशा मुलानें का पाडलीं म्हणावयाचीं हीं? या मुलानें असलें काम पहिल्यानेंच कां केलें आहे? त्या पूतनेला यानेंच नाहीं का ठार केलें आणि ती गाडी यानेंच नाहीं का मोडली? आतां या गांवीं नको रे बाबा रहायला! पण जन्म येथें झाला. लहानाच्या मोठ्या येथेंच झालों आणि आतां गांव सोडून जावेंच म्हटलें तर कोठें व कसें जायचें?" असा विचार करीत त्या आपापल्या घरीं निघून गेल्या.

दिवसांमागून दिवस गेले व महिन्यां-मागून महिने आणि पांच वर्षें लोटलीं.

बलराम आठ वर्षांचा झाला व कृष्ण सात वर्षांचा. बरोबरच्या सवंगड्यांबरोबर सर्व खेळत. दिवस केव्हां उजाडला व केव्हां संपला कळतदेखील नसे. निरनिराळे खेळ खेळण्यांत सर्व गुंग होऊन जात. कधीं मोठ्यानें गलका करून मेंढरांना पळवून लावीत, तर कधीं गाणीं म्हणत हिंडत फिरत. कधीं झाडावर चढत. कधीं मधमा-शांचीं पोळीं दिसलीं कीं चढून मध खात. या गवळ्यांच्या मुलांची एकंदरीत मजा होती.

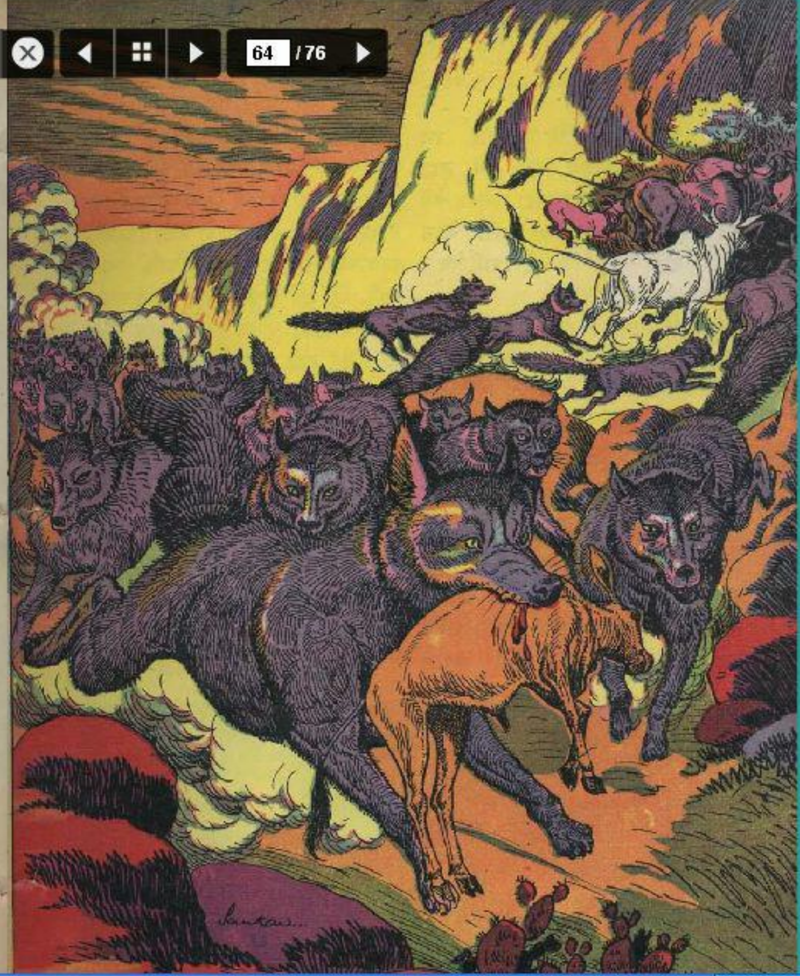
एकदां बलराम कृष्णाला म्हणाला– "कृष्णा! अरे, आपण येथें जन्मलों आणि

येथेंच इतके वाढलों. गवळ्यांनीं व गाई-गुरांनीं एकाच जागीं किती दिवस रहायचें ? हें कांहीं बरोबर नाहीं. गवताचीं कुरणें पण संपत आलीं. चारा नाहीं. झाडें पडून गेलीं आहेत. लाकूडफाट्यासाठीं दूर जावें लागतें. म्हणून चला आपण हें गांव सोडून वृंन्दावनला जाऊन राहूं या. तें एक सुंदर वन आहे असें ऐकतों. तेथें गोवर्धन पर्वत आहे. त्याच्यावर भांडीर नांवाचा एक वटवृक्ष आहे. वृंदावन नगराच्या मधोमध कालिंदी नदी वाहाते. तेथें जाऊन राहूंया आपण. म्हाताऱ्या लोकांना सोडायला नको आहे हें गांव. त्यांना भीति वाटावी म्हणून मी एक युक्ति करतों. हें पहा."

तो इकडे असें म्हणाला आणि एक चमत्कार घडला. त्याच्या अंगांतून लांडग्यांचे कळप उड्या मारून बाहेर आले व ते त्या प्रदेशांत हिंडूं फिरूं लागले. गवळी घाबरले. गाई पळूं लागल्या, एकाएकीं सहस्रावधी लांडगे कोठून आले कोणाला कळेना. त्यांची शिकार करणें गवळ्यांना शक्यच नव्हतें. लांडग्यांनीं एका मोठ्या बैलाला ठार केलें. तो बैल सामान्य नव्हता. त्याला पाहून वाघ व सिंहदेखील जवळ यायला भीत. एका क्षणार्धांत लांडगे आले आणि वासरें ओढून घेऊन जाऊं लागले. एवढेंच नव्हे तर रात्रीच्या वेळीं वाघासिंहांची डरकाळी पण ऐकूं येऊं लागली. रानटीं डुकरें येऊन गांवभर जमीन उकरून जाऊं लागलीं.

प्रमुख गवळ्यांची एक सभा भरली. आतांपर्यंत लांडग्यांनीं जो धुमाकूळ माजविला होता त्याची जाणीव सर्वांना झाली होती. या पूर्वीं मधून मधून अशीं संकटें येत, परंतु त्यांनीं कधीं त्यांची फिकीर केली नव्हती. पण आतांचें हें भयंकर संकट कसें टळणार हें त्यांना कळेना.

"वृंदावन एक चांगलें गांव आहे. पण तेथेंदेखील जाणें सोपें नाहीं. तेथें सुद्धां राक्षस येतात म्हणे. कांहीं का असेना, येथें राहाणें या पुढें तरी शक्य नाहीं. येथून दुसरें कोठें तरी गेलें हें पाहिजेच." कित्येक गोप प्रमुख म्हणाले.

त्यांचें परस्परांचें बोलणें चालू असतां नारद तिकडे आला व तो नंदाला बोलावून एका बाजूला घेऊन गेला व म्हणाला— "तुम्ही वृंदावनला जाऊन राहण्याच्या विचारांत आहां असें दिसतें. पण तिकडे देखील राक्षस येतील व मुलांबाळांना त्रास देतील, ही भीति वाटते आहे तुम्हांला? होय ना? मग ऐक! तुझा मुलगा मनुष्य नसून स्वतः आदिनारायण आहे. त्यानें राक्षसांचा संहार करण्यासाठीं अवतार धारण केला आहे. बलरामाच्या अंगांत देखील नारायणाचा अंश आहे. राक्षस कृष्णाला ठार करण्यासाठीं निरनिराळीं रूपें घेऊन आले. शकटासूर गाडीच्या रूपें आला. झाडांत लपून ते बसले होते. पण त्यांच्या पैकीं एकालाहि कृष्णाच्या केसाला धक्का पोंचवतां आला नाहीं. हें सर्व तुम्हीं स्वतःच्या डोळ्यांनीं पाहिलेंच आहे. म्हणून तुम्ही उगाच विचार करीत बसूं नका. अगदीं निर्भयपणें जाऊन वृंदावनला राहूं लागा. तुमचें कल्याणच होईल."

नारद कृष्णाला जाऊन भेटला. त्याच्याजवळ पण तो तेंच म्हणाला. नंतर नंद आपल्या गवळी मित्रांना म्हणाला—"आपण सर्व वृंदावनला जाऊन राहूं या. आतां यांत उशीर करूं नये. सर्व वृंदावनला जाण्याची तयारी करा."

(पुढें चालू)

अरण्यपुराण

[७]

गांवकऱ्यांच्या बैठकींत बलदेव रानटी जनावरांच्या गमतीदार गोष्टी तिखटमीठ लावून सांगे. मुलें दूर बसून त्या गोष्टी ऐकत व चकित होऊन त्याच्याकडे पहात.

बलदेव बंदूक हातांत घेऊन त्या कपोलकल्पित गोष्टी सांगूं लागला कीं मौवली पोट धरून हंसे. त्याचें हंसणें कोणाला दिसूं नये म्हणून तो तोंडावर हात ठेवी.

बलदेव एकदां सांगूं लागला कीं मेस्सुवाच्या मुलाला एक भूतवाघ उचलून घेऊन गेला होता. कांहीं दिवसांपूर्वी एक सावकार मेला होता व तो भूत होऊन त्या वाघाच्या अंगांत शिरला होता.

"आणखी हें तरी खोटें कां म्हणावें! कारण त्या पूरणदास सावकाराच्या वह्या जाळल्या गेल्या तेव्हां मारामारीच झाली आणि गोंधळ उडून गेला होता. त्या गोंधळांत त्या सावकाराचा एक पाय तुटला होता. मी ज्या भूतवाघाची गोष्ट सांगितली तो देखील लंगडाच आहे. कारण त्याच्या पावलांच्या खुणा एक सारख्या नाहींत." बलदेव म्हणाला.

"या सर्व गोष्टी खोट्या आहेत. तो वाघ जन्मापासूनच लंगडा होता. ज्यांच्या अंगांत कोल्ह्याइतकें देखील साहस व धैर्य नाहीं असे भित्रे लोक का भूत होऊन वाघाच्या अंगांत शिरून बसणार?" मौवलीनें उलटा प्रश्न केला.

बलदेव थक्क होऊन मौवलीकडे पाहूं लागला. तोंडांतून एक शब्ददेखील उमटत

नव्हता. ग्रामप्रमुखानें विचारलें—" कोण तो ! तें जंगली पोर वाटतें ? इतकें सर्व तुला माहीत आहे तर त्याचें कातडें दाखव आणून. सरकारनें जाहीर केलें आहे कीं जो कोणी त्या वाघाला धरून आणील त्याला शंभर रुपयांचें बक्षिस मिळेल. तूं मधें बोलून लहान तोंडी मोठा घास घेऊं नयेस यांतच तुझें हित आहे."

मौवली उठून उभा राहाला व म्हणाला— " मी इतका वेळ निमूटपणें बसून बलदेवनें सांगितलेल्या जंगलांतल्या खऱ्या खोट्या गोष्टी ऐकत होतों. त्यानें भूत स्वतःच्या डोळ्यांनीं पाहिलें नाहीं तर मग त्याच्या या गप्पांवर कोणाचा विश्वास बसणार ? " असें म्हणत तो तेथून उठून निघून गेला.

बलदेवला आपला अशा तऱ्हेनें झालेला पाणउतारा असह्य वाटला.

" या पोराला गुरें चरायला घेऊन जायला सांगितलें पाहिजे या पुढें." ग्राम-प्रमुख म्हणाला.

गांवांतलीं मुलें सकाळीं गुरें चरायला घेऊन जात आणि संध्याकाळीं परत येत. मुलें गुरांबरोबर असत तोंपर्यंत त्यांच्या जिवाला कोणत्याहि प्रकारें धोका नव्हता. कारण वाघ, गुरें एकत्र चरत तिकडे येण्याचें धाडस करीत नसे. मुलें फुलें तोडायला किंवा फळें खायला दूर कोठेंतरी निघून गेलीं म्हणजे मात्र थोडी भीति वाटत असे.

उजाडतांच मौवली ' रामू ' नांवाच्या रेड्याच्या पाठीवर बसून निघाला. म्हशी एकामागून एक त्याच्या पाठीमागून येऊं लागल्या. मौवली बरोबरच्या मुलांवर अधिकार गाजवी व त्यांना नेहमीं गुरां-बरोबरच रहायला सांगे.

गुरें चरत तेथें उंचसखल व थोडी खडकाळ जमीन होती. गुरें खालीं खोलगट जागेंत दिसत नसत. कारण चरायला हिरवळ असेल तिकडे जात.

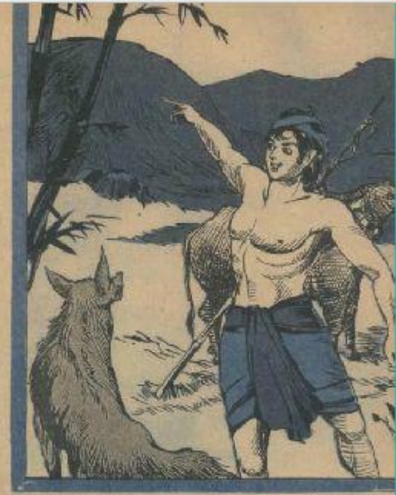
मौवली आपल्या गुरांना अगदीं जंगलाजवळ घेऊन गेला, वेणगंगेच्या काठी. तो रामूवरून उतरला आणि झाडींत शिरला. तेथें त्याचा मोठा ' भाऊ ' वाट पहात होता.

" किती दिवस झाले, मी तुझी वाट पहात होतों. गुरें चरायला घेऊन जायचें हें काम काय करूं लागला आहेस ? " त्यानें मौवलीला विचारलें.

" मला हेंच काम करायला सांगितलें आहे. मला कांहीं दिवस गुरांना चरायला घेऊन जावें लागणार आहे. वाघोबा काय करत आहेत ? " मौवलीनें विचारलें.

" तो पुन्हां आला होता या बाजूला. पुष्कळ शोधलें त्यानें तूं कोठें दिसशील म्हणून. त्याला एकदेखील शिकार दिसली नाहीं तेव्हां गेला परत. तुझ्यावर त्याचा डोळा आहे ", ' भाऊ ' म्हणाला.

" बरें, वाघोबा परत येईपर्यंत तूं किंवा आणखी कोणी तरी, मी इकडे गुरें चरायला घेऊन येईन तेव्हां या टेंकडीवर बसलेले असा. तो इकडे परत आला तर मैदानांतल्या

तांबड्या उंचवट्यावर बसून रहा. मला त्याची हालचाल कळायला हवी आहे." मौवली म्हणाला.

आपल्या ' भावाला ' पाठवून दिल्यावर तो झाडाखालीं जाऊन झोंपला. गाई व म्हशी जवळच चरत होत्या.

गुरांना चरायला घेऊन जाण्यापेक्षां जास्त सुखाचें काम काय असणार ? गुराख्यांना दिवसभर दुसरें कांहीं काम नसतें. गुरें चरत असतात व दिवस केव्हां गेला हें कळत नसे. तीं ओरडत पण नसत. म्हशी, त्यांना चरायचें असेल तोंपर्यंत चरत व नंतर

डबक्यांत किंवा चिखलांत जाऊन लोळत. गुराख्यांना मधून मधून आकाशांत गिधा-डांच्या कर्कश ओरडण्याचा आवाज ऐकूं येई. त्यांचा तो शिळीसारखा आवाज ऐकून इतर गिधाडें घिरट्या घालूं लागत. तीं कोणत्यातरी मेलेल्या जनावरावर धाड घालीत व लचके मारून मांस खात.

मुलें कांहीं वेळ झोंपत व पुन्हां उठून खेळत. नाहीं तर फुलें वेंचून आणीत व हार व गजरे करीत बसत, नाहीं तर मातींत बसून घरकुलें करीत. कधीं कोणी राजा होई, तर कधीं राणी, नाहीं तर देव किंवा देवी. अशातऱ्हेनें दिवस निघून जाई. काळोख पडूं लागल्याबरोबर ते गुरांना आरोळी मारून बोलवीत. तीं आपापल्या जागेवरून उठून येत आणि आपल्या गुराख्याबरोबर गांवाकडे जात.

मौवली दररोज गुरांना घेऊन आला कीं सर्वांत प्रथम टेकडीकडे पाही. त्याच्या भावां-पैकीं कोणी तरी तिकडे बसलेला दिसे. त्याचा अर्थ वाघोबा तिकडे जवळपास आलेला नाहीं. तो रोज झाडाखालीं झोंपे आणि आपल्या जंगलांतल्या जुन्या गोष्टींचीं स्वप्नें पाही. वाघोबा आलाच असता तर त्याच्या पावलांची चाहूल मौवलीला खात्रीनें लागली असती.

शेवटीं एक दिवशीं मौवलीला टेकडीवर त्याचा कोणी भाऊ दिसला नाहीं. मौवलीला मनांतल्या मनात हंसूं आलें व तो आपल्या गुरांना त्या तांबड्या उंचवट्याकडे घेऊन गेला. तेथें त्याचा 'मोठा भाऊ' वाट पहात बसला होता. मौवलीच्या अंगावर शहारे उभे राहाले.

जोरानें श्वास घेत तो पुटपुटला—" वाघोबा आला आहे तर ! "

६१. समर्रा मिनार

शिया मुसलमानांचें समर्रा हें एक तीर्थक्षेत्र आहे. हें टायग्रस नदीकाठीं आहे. अब्बास वंशाच्या खलीफांनीं नवव्या शतकांत येथें आपली राजधानी वसविली. नवव्या खलीफांनीं बांधलेल्या या मिनाराची उंची १७० फूट आहे. याचें सर्व बांधकाम विटांचें आहे.

